

# SAFEVÎLERDE TOPÇU SINIFI VE TOPUN SAFEVÎ HARP SANATINDAKİ YERİ\*

*Sertaç SARIÇİÇEK\*\**

**Öz:** Safevîler, topçuluk alanında başlarda Akkoyunluların birikiminden yararlanmışlardır. Osmanlılarla yaptıkları savaşlar ise Safevî topçuluğunun gelişiminde hızlandırıcı bir etki oluşturmuştur. Safevîler, Çaldıran yenilgisinden sonra topçu sınıfının kurulmasına karar vermişler; zaman içerisinde topçuların savaşlarda karşılaştıkları problemlere çözüm yolları bularak toplardan daha fazla yararlanmayı amaçlamışlardır. Safevîler, topçuluk alanında Osmanlılardan oldukça fazla etkilenmişlerdir ve Osmanlı topçusunun savaşlardaki ateş gücünü dengelemek, Safevî topçuluğunun gelişiminde her zaman ana motivasyon kaynağı olmuştur. Topçulukta Osmanlıların etkisini gösteren en somut örneklerden biri, Safevîlerin topçulukla ilgili terimlerinin neredeyse tamamına yakınının Osmanlılardan geçmiş olmasıdır. Safevîler, farklı türlerde toplar kullanmışlar ve ihtiyaç duydukları topları kendileri üretmeye çaba sarf etmişlerdir. Ancak hammadde sıkıntısı bunda büyük bir engel teşkil etmiştir. Buna bir çözüm olarak diplomasiyi kullanmışlar ve Osmanlılarla rakip olan Avrupalı devletlerle stratejik ortaklık ve askerî iş birliği tesis ederek bu devletlerden top ve topçu ustaları almaya çalışmışlardır. Savaşlardan elde edilen ganimetler de top ihtiyacının giderilmesinde önemli bir kaynak işlevi görmüştür. Safevîlerde topçu sınıfı, Şah Tahmasb döneminden Şah II. Abbas dönemine kadar olumlu yönde bir gelişim seyri izlemiş fakat devletin son dönemlerindeki uzun barış dönemi ile ekonomik kriz, topçu sınıfının atalet dönemine girmesine sebep olmuştur. Safevîler'in topçu sınıfını yeniden ihya etmek adına attıkları reform adımları da başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

**Anahtar kelimeler:** Safevîler, tophane, topçubaşı, dökümhane, cebehane, tahkimat, atış mevzileri, wagenburg.

## **Artillery Corps in Safavids and the Use of Cannons in Safavid Warfare**

**Abstract:** The Safavids benefiting from Akkoyunlu development of artillery, advanced it due to their conflicts with the Ottomans. The Safavids made the decision to establish an artillery class following their victory in Chaldıran. They sought solutions to issues artillery exhibited during conflicts in an effort to increase the cannons' utility over time. In the area of artillery, the Safavids were heavily inspired by the Ottomans. The primary driving force has always been to balance the Ottoman artillery's firepower during battle. One of the clearest

---

\* Makalenin Türü: Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş ve Kabul Tarihi: 21.03.2022 - 20.12.2022

Bu makale yazar tarafından Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde 2022 yılında Prof.Dr. Tufan GÜNDÜZ danışmanlığında hazırlanmış, "Safevî Dönemi İran'da Ordu ve Savaş" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

\*\* Dr. Arş.Gör. Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye. E-posta: sertacsaricicek@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3462-3404.

indications of the Ottomans' influence on Safavid artillery is the fact that nearly all of the Safavid related words were adopted from the Ottomans. The Safavids made an effort to build the guns they need while using a variety of cannon types. However, a significant barrier to further development was the scarcity of raw materials. They bought guns and hired artillery masters from European nations that were Ottoman rivals using diplomacy as a solution. In order to meet their need for cannons, a significant resource was provided by the war booty. From the time of Shah Tahmasb until the time of Shah II. Abbas, the Safavid artillery class followed a path of development, but the prolonged period of peace and the economic crises during the last years of the state forced the class to enter a condition of immobility. The Safavids' reform initiatives to resuscitate the artillery class were therefore ineffective.

**Keywords:** Safavids, arsenal, gunnery officer, foundry, armoury, fortification, fire positions, wagenburg.

## Giriş

İran'da topun savaşlarda kullanımı, Akkoyunlular zamanında başlamıştı. Akkoyunlular, Memlüklerle girdikleri savaşlarda topla tanışmışlar ve Osmanlılara karşı yenilgiye uğradıkları 1473'teki Otlukbeli Savaşı'nda Osmanlı topçusunun gücünü ve savaşın kaderini tayin eden rolünü fark etmişlerdi (Felahî ve Golâmhoseyn, 1394, s. 66; Tihranî, 2014, ss. 375-377). Bu savaştan sonra topçuların orduda yer almaları gerekliliği konusunda ikna olan Akkoyunlular, 1473 ve 1478 yıllarında Venediklilerden topçu ustaları ile ağır ve hafif türde toplar göndermelerini istemişlerdi (Tracy, 2015, s. 198). Top imalathanelerine sahip olmadıklarından Akkoyunluların kullandıkları toplar, genellikle dışarıdan tedarik edilen silahlardı. Akkoyunlularda ilk top kullanımı, 1477 yılına denk gelmekteydi. Bu tarihte Uzun Hasan'ın oğlu Sultan Halil, İran'da çıkan bir mahallî isyanı bastırmak için askerlerine toplar kullandırmıştı. Uzun Hasan'ın diğer oğlu Sultan Yakub da Halil'le girdiği taht mücadelesinde ordusunda toplara yer vermişti. Akkoyunlular, 1480'li yıllara gelindiğinde artık ordularında daimî bir topçu sınıfına sahiptiler. Zira 1485, 1487 ve 1489 tarihli bütün savaşlarında, orduda topçu birlikleri bulunmaktaydı (Chase, 2008, ss. 129,144; Moshtagh Khorasani, 2010, s. 19).

Akkoyunlulardan sonra İran'da iktidara gelen Safevîler, topçuluk alanında kendilerinden önce oluşan birikimi miras aldılar ve erken tarihlerden itibaren ordularına bu teknolojiyi uyarladılar. Safevî Devleti henüz kurulmadan önce hanedanın başında bulunan Şeyh Haydar'a bağlı güçler, 1488 yılında Şirvanşahlara ait Gülistan Kalesi'ni kuşatırlarken toplardan istifade etmişlerdi. Safevîlere ait ilk toplar, Akkoyunlular zamanından kalma büyük kuşatma toplarıydı. Bunlar ağır olduklarından nakledilmesi zor silahlardı. Bu yüzden Safevîler, topları genelde kale savunmasında veya kale kuşatmalarında kullanmaktaydılar. Safevîlerin Diyarbakır Valisi Ustaclu Muhammed Han'ın Doğu Anadolu'da Safevî topraklarını genişletmek üzere çıktığı seferlerde

Akkoyunlulardan kalan ağır kuşatma topları kullanılmaktaydı. Bunlar, dört veya beş namluya sahip ağır türde toplardı. Safevî Devleti'nin ilk hükümdarı Şah İsmail, 1501'de Şirvanlılara ait Bakü ve 1507'de Dulkadirliilere ait Harput kalelerini kuşatırken yine Akkoyunlulardan miras kalan kuşatma toplarını savaşa sürmüştü (Eminî-yi Herevî, 1383, ss.147-151, 280; Felahî ve Golamhoseyn, 1394, s. 66).

### **1. Safevilerde Topçu Sınıfının Kuruluşu ve Gelişmesi**

Safeviler, ilk zamanlarda müstakil bir topçu sınıfına sahip değillerdi. Savaşlarda topun kullanılması ise yukarıda zikredilen bazı istisnâî örneklerle sınırlıydı. Daimî bir topçu sınıfının kurulmasında 1514 tarihli Çaldıran Savaşı önemli bir dönüm noktası olmuştu. Safeviler, Çaldıran'da Osmanlı topçusunun defalarca üzerlerine saldıran Safevî süvarilerini açtıkları yaylım ateşiyle bozguna uğrattıklarının gördüklerinde topun önemini kavramışlar ve kendi ordularında topçu sınıfını kurmak konusunda ikna olmuşlardı. Bu doğrultuda, 1516 yılında topçu sınıfı kurulmuş ancak topçular, Şah İsmail döneminde yaşanan savaşlarda pek aktif bir rol üstlenememişlerdi (Matthee, 1996, s. 391). Şah Tahmasb dönemine geldiğinde ise topçular, daha aktif bir rol üstlenmeye ve savaşların belirleyici unsuru olmaya başlamışlardı. Şah Tahmasb, topların savaşta kullanımını teşvik etmiş; bu dönemde İran'ın muhtelif bölgelerinde Safevîlere karşı başlatılan birçok mahallî isyan, topçuların yer aldığı hatta bizzat topçubaşlarının komuta ettiği ordular tarafından bastırılmıştı. O dönem devleti oldukça meşgul eden Şirvanşahların isyanının bastırılması, 1551-1552 yılları arasında Gülistan, Şeki, Selut ve Derbend kaleleri gibi isyancılara üs vazifesi görmüş kalelerin zapt edilmesi ve hatta Osmanlıların elinde bulunan Van'daki Erciş Kalesi'nin alınması, toplar sayesinde mümkün olabilmişti (Rumlu, 1389, ss. 1263-1265, 1308). Topçuların Şah Tahmasb dönemi savaşlarında sağladığı katkılar, onların Safevî askerî teşkilatı içerisindeki mevkilerini sağlamlaştırmasına ve orduda kalıcı olmalarına zemin hazırlamıştı.

Safevilerde “tophâne” olarak adlandırılan topçu sınıfının başında “topçubaşı”, “mîr-i âteş” veya “mîr-i tophâne” unvanına sahip subaylar bulunurdu. Safeviler, bu unvanlar arasında en çok Türkçe “topçubaşı” terimini kullanmaktaydılar. Safevîlerin ilk topçubaşısı, Şah İsmail döneminde yaşamış olan Topçu Mahmud Bey'di. Onun ardından Üstad Şeyhî Bey, topçubaşı olmuştu. Şeyhî Bey'in ismi, ilk defa 1529 yılına dair olaylarda geçmektedir. Bu kişi, aynı zamanda “topçubaşı” unvanına sahip olan ilk komutandı (Hayrendîş ve Tebrîzîniya Tebrîzî, 1398, s. 65). Şeyhî Bey, 1538 yılında Horasan'ın Haf bölgesinde ortaya çıkan Kızılbaş isyanını bastırmakta büyük hizmetlerde bulunmuştu. 1539 yılına geldiğinde topçubaşı makamında Süleyman Bey adlı biri bulunmaktaydı.

Süleyman Bey, Astara'da<sup>1</sup> yerel bir isyanın bastırılmasıyla görevli Safevî ordusuna bizzat komuta etmiş ve bu görevinde başarılı olmuş biriydi (Tebrizi, Hayrendiş, Hasani, Şabani, vd.,1398, ss. 164-165). Şah Tahmasb döneminde topçubaşılardan yalnızca topçu sınıfını değil bütün orduyu komuta etmeleri, Şah'ın bu yeni sınıfa ve onun başındaki kişilere güvenini göstermekteydi. Bu dönemde topçubaşılara Şah'ın yakın maiyetindeki kişilere verilen "mukarreb" unvanının bağışlanması, Şah'ın onlara olan güveninin bir yansımasıydı. Safevî tarihçilerinden İskender Bey Münşî, Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra devlet erkânını oluşturan önemli kişiler arasında topçubaşının adını da anmaktaydı. Topçubaşılardan bu dönemde statülerini yükselttiklerine dair önemli göstergelerden biri de kendilerine "toyul" denilen Osmanlılardaki tımara benzer dirlik arazilerinin tevdi edilmesi idi (Hayrendiş ve Tebrîzîniya Tebrîzî, 1398, s. 66; Mirzâ Semiâ, 1378, ss. 13-14).

Şah Muhammed Hüdanbende ve Şah Abbas dönemlerindeki topçubaşılardan arasında iki isim ön plana çıkmaktaydı. Bunlar, Tebrizli Murad ve Berhürdar beylerdi. Bu kişiler söz konusu dönemde Horasan'da Şamlu aşiretinin başlattığı isyanı bastırmak için düzenlenen seferde yer almışlardı. İsyancılar kendilerine Horasan'da Türbet Kalesi'ni üs yapıp savunmaya çekildikleri zaman Murad ve Berhürdar beyler, kale önlerinde döktükleri büyük kuşatma toplarıyla kalenin dövülmesi ve surlarının yıkılıp ele geçirilmesinde önemli bir etki ortaya koymuşlardı (Hayrendiş ve Tebrîzîniya Tebrîzî, 1398, s. 67). Murad Bey'in adı bundan sonraki hadiselerde geçmezken Berhürdar Bey, Şah I. Abbas döneminde topçubaşı olarak ismini kaynaklarda yazdırmaya devam etmişti. Berhürdar Bey, bu makamı atalarından devralmış biriydi ve Şah Tahmasb döneminde topçubaşılık yapmış olan Üstad Şeyhî Bey'in üçüncü kuşaktan torunuydu (Hayrendiş ve Tebrîzîniya Tebrîzî, 1398, s. 70). Berhürdar Bey'in oğlu Murtaza Kulu Bey de Şah Safî döneminde topçubaşılık yapmıştı. Bu durum, aynı aileden kişilerin bahsedilen makamı işgal edebildiklerini göstermekteydi (Hayrendiş ve Tebrîzîniya Tebrîzî, 1398, s. 72).

Topçubaşılardan, Şah Safî döneminde devlet ricali arasındaki itibar ve saygınlıklarını korumayı sürdürmüşlerdi. Bu dönemde topçubaşı olan Murtaza Kulu Bey, vezirler için kullanılan "rüknüdevvle" (devletin direği) ve "enîsüdevvle" (devletin dostu) gibi unvanları adıyla beraber kullanılmaktaydı (Şamlu, 1371, s. 335). Kandahar Kalesi'nin Babürlülerden alınmasında önemli bir rol oynayan Murtaza Kulu Bey ve onunla birlikte bu makamda bulunan Topçubaşı Murad Bey'in göstermiş olduğu üstün hizmetler, topçubaşılardan bundan böyle "bey" yerine "han" unvanıyla anılmalarını sağlamıştı. Nitekim Safevî yönetim sisteminde "han" unvanı, "bey"den çok daha üst seviye emirler için

<sup>1</sup> Astara günümüzde İran'ın Gilan ve Doğu Azerbaycan eyaletleri arasında, İran-Azerbaycan sınırının üzerinde ve Hazar Denizi kıyısında bulunan küçük bir kasabadır (Aryenniyâ, 1398).

kullanılmaktaydı. Bu dönemden sonra artık toçubaşılar; korçubaşı, kullar ağası ve tüfenkçibaşı gibi saraya bağlı kuvvetlerin önde gelen komutanları arasında zikredilmekteydiler (Hayrendiş ve Tebrîzîniya Tebrîzî, 1398, ss. 72-75).

Safevîler, topçu sınıfını kurdukları ilk zamanlar ordudaki topçu neferleri ile tüfek kullanan piyadeleri aynı sınıf çatısı altında örgütlemişlerdi. Aslında top ve tüfek gibi birbirinden farklı türde silahları kullanmakta uzmanlaşan bu iki ayrı sınıfın tek bir teşkilat yapısı içerisinde yer almaları, Safevîlerin piyadeleri kullandıkları silah ne olursa olsun bir tutmalarından kaynaklanmaktaydı. Bunun yanında Safevîler, o dönemin top ve tüfeklerini birbirlerinden ayrı silahlar olarak telakki etmiyor ve ikisi arasında yalnızca boyut farkı olduklarını düşünüyorlardı. Hakikaten de bu iki ateşli silah, aynı prensiple çalışan ve kullanım metodu aynı olan silahlardı. Aralarındaki tek fark, ağırlıkları ve büyüklükleriydi. İki silah da ağızdan dolmakta ve namlunun dibindeki barut dolu haznenin ateşlenmesi vasıtasıyla mühimmatlarını hedefe göndermekteydiler. Safevî kaynaklarında bu iki farklı silahı kullanan askerler için de “topçi”, “topçiyân” kelimelerinin kullanılması, söz konusu farkın gözetilmemesinden ileri gelmekteydi. Şah İsmail’den Şah Abbas dönemine kadarki Safevî kaynaklarında bu ortak isimlendirmeye sıklıkla rastlamak mümkündür. Safevî tarihçilerinden Hasan Rumlu’nun 1510 tarihli Merv Kalesi kuşatmasından bahsederken ordudaki tüfekçiler için “topçiyân” kelimesini kullanması, bir diğer Safevî müverrihi Hurşah bin Kubad’ın 1514 tarihli Çaldıran Savaşı’ndan söz ederken Osmanlı topçuları ve tüfek kullanan yeniçeriler için aynı kelimeyi zikretmesi ve Herevî’nin 1550 yılındaki Özbeklerin Herat’a hücumunu anlatırken kaleyi savunan Safevî tüfekçilerini “topçi” tabiriyle anması, bu husustaki sayısız örnekten yalnızca birkaçıydı (Herevî, 1390, ss. 359-360; El Hoseynî, 1379, ss. 65-66; Rumlu, 1389, s. 1335). Şah Abbas döneminde merkezî ordunun yeniden reforme edilmesi ve topçu ile tüfekçilerin ayrı teşkilatlar altında örgütlenmesiyle genelleme ortadan kalkmış ve topçu denildiğinde bundan sonra yalnız topçu sınıfı kastedilir olmuştur<sup>2</sup>.

“Top-endâz” olarak adlandırılan topçu neferleri, savaşta “minbaşı” (binbaşı) ve “yüzbaşı” adlı zabitler tarafından sevk ve idare edilirdiler. Topçular, yeşil renkte bir zemin üzerine beyaz renkli bir çerçeve yer alan sancaklarıyla ordudaki diğer sınıflardan ayrılırlardı. Topçu neferleri ayıran bir diğer özellik, siyah keçeden başlıkları ve “gorgâbî” denilen yemeni benzeri ayakkabılarıydı (Hayrendiş ve Tebrîzîniya Tebrîzî, 1398, s. 76; Rumlu, 1389, s. 1341). Topçu nefer ve zabitleri, devlet hazinesinden “mevâcib” denilen düzenli bir maaş alırlardı. Tophaneye maaşların ödenmesi ve malî işlerin yürütülmesi için bir tophane veziri atanır, ona yardımcı olmak üzere “müstevfi” ve “muharrir” denilen bürokratlar yer alırlardı.

<sup>2</sup> Aynı adlandırmaya Şah II. Abbas dönemine ait kaynaklarda da rastlanmaktadır. Bunda her iki sınıfın artık ayrı bir teşkilat altında yapılmış olmasına rağmen sefer sırasında ordu içerisinde birlikte hareket etmeleri etkili olmuştur denilebilir (Şamlu, 1371, s. 335).

Bu kişiler, tophane personelinin maaş defterlerini tutarlardı (Floor, 2001, s. 196; Hayrendîş ve Tebrîzîniya Tebrîzî, 1398, s. 74; Mirza Semia, 1378, ss. 13-14).

Safevîlerde topçu personelin bir kısmını da tophane işçileri oluştururdu. Bunların görevleri; barış zamanında topların korunup saklanması, imalatı ve savaş zamanında cepheye nakledilmesinden oluşmaktaydı. Toplar, barış zamanında “cebehâne” veya “kûrhâne” denilen cephaneliklerde saklanırdı. Cephaneliklerdeki topların korunması, başta “cebecibaşı” veya “cebedarbaşı” adlarıyla anılan görevlinin ve onun emrindeki “amale-yi cebehâne” olarak isimlendirilen cephane işçilerinin sorumluluğundaydı (Felahî ve Golâmhoseyn, 1394, ss. 74-76; Mirzâ Semiâ, 1378, s. 29). Başkent İsfahan, Şiraz, Meşhed, Revan gibi Safevî topraklarındaki büyük şehirlerde önemli cephanelikler yer almaktaydı. Buralar, stratejik bir mantıkla seçilmiş olmalıydı. Zira her biri, savaşların yoğun yaşandığı cephe bölgelerine yakın yerlerdi. Bunun nedeni, topların savaş zamanında cepheye çabuk nakledilebilmesiydi. Şiraz, güney sahillerine yakın bir bölgeydi ve Safevîlerin Basra Körfezi’ndeki deniz aşırı askerî operasyonları için lojistik merkezdi. Revan Kalesi, Osmanlı sınırına oldukça yakın bir konuma sahipti ve batıya seferlerde burası önemli bir ikmal merkeziydi. Meşhed ise doğuda, Özbeklerle savaşlarda silah tedariki için öne çıkan üretim merkezlerinden biri olmuştu. Revan Kalesi’ndeki cephaneliği gören Fransız Seyyah Jean Chardin, burada silahların istiflendiği büyük bir açık alanın olduğundan ve Osmanlılarla Portekizlilerden ele geçirilmiş kırktan fazla topun burada saklandığından söz etmekteydi. Kalede ayrıca “gencîne-yi şâh” adlı verilen bir hazine dairesi yer almaktaydı ve burada diğer devletlerden hediye olarak getirilen iyi kalitede birçok top muhafaza edilmekteydi (Felahî ve Golâmhoseyn, 1394, s. 76).

## 2. Top Türleri

Savaşlarda “badlic”, “balyemez”, “darbzen”, “zembûrek” ve “kazgan” adlarıyla bilinen farklı top türleri kullanılmaktaydı. Bu tür adlar, Safevîlere Osmanlı askerî terminolojisinden geçen terimlerdi. Nitekim “balyemez”, “darbzen”, “zembûrek” ve “kazgan” Osmanlı topçuluğunda aynı şekilde yer alırken “badlic” ise Osmanlıların “badaluc” veya “badaluşka” dedikleri top türünün Safevîlerdeki söyleniş biçimiydi. Badlic ve balyemez, genelde kuşatmalarda kullanılan en büyük top türleriydi. Bunlar, Safevî kaynaklarında kale döven manasında Farsça “kale-kûb” adıyla zikredilmekteydi (Agoston, 2006, ss. 107,113-114; Eralp, 1993, ss. 117-118; Hıbrî Efendi, 2021, s. 91; İsfahânî, 1382, s. 74). Badlic topları, 1582 yılında Kızılbaş isyancılarına karşı Horasan’daki Türbet Kalesi’nin savunulmasında ve 1634 yılında Osmanlıların elindeki Revan Kalesi’nin alınmasında kullanılmıştı (Hayrendîş ve Tebrîzîniya Tebrîzî, 1398, s. 64; Tebrizi, Hayrendish, Hasani ve Şabani, 1398, s. 165; Şamlu, 1371, s. 222). Badlicler, 17. yüzyılın sonlarına doğru küçülmüş ve büyük kuşatma toplarından meydan savaşlarında kullanılabilen daha hafif toplara dönüşmüştü. Nitekim 1690’lı

yıllardan başlayıp 18. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eden İran'ın doğusundaki Kirman Afgan ve Beluç isyanları sırasında Safevîler, Kirman sahralarında isyancılarla girdikleri çatışmalarda badlic olarak adlandırdıkları toplardan sıkça yararlanmışlardı (Kirmânî, 1384, s. 248). Balyemezler ise 1648 yılında Kandahar ve Büst kalelerinin alınmasında Safevî topçularının etkin biçimde kullandıkları bir top türü olmuştu. O dönem Safevî ordusunda bulunan Avrupalı topçu ustalarından Alman asıllı Jurgen Andersen, Safevîlerin Kandahar kuşatmasında kullandıkları balyemez toplarının ordudaki en büyük toplar olduğundan söz etmekteydi (İsfahânî, 1382, ss. 455, 467; Şamlu, 1371, ss. 258, 335).

Büyük çaplı topların haricinde “darbzen” ve “zenbûrek” daha hafif topları oluşturmaktaydı. Darbzenler ilk kez Şah Tahmasb zamanında 1533 yılındaki Van ve 1548'deki Gülistan kalelerinin kuşatılması sırasında kullanıldılar (Rumlu, 1389, s. 1219). Safevîlerin kullandıkları ilk darbzenler çoğunlukla Osmanlılardan ele geçirilen toplardı (Agoston, 2012, s. 166). Safevîler daha sonra bu topları kendileri üretmeye başladılar. Şah Tahmasb, 1548'de Gülistan Kalesi'ni kuşatırken kale önlerinde kurduğu seyyar bir dökümhanede darbzen topları dökürmüştü (Rumlu, 1389, s. 1307). Şah Abbas döneminde Safevî ordusu, Belh üzerine yürürken yanında 300 adet muhtelif çapta top bulunmaktaydı. Bu toplar arasında büyük kuşatma topları yer alırken topların önemli bir kısmını darbzen veya zemburek denilen daha küçük çaplı topların oluşturması muhtemeldi<sup>3</sup> (Chase, 2008, ss. 155-156). Şah Safî, Kandahar, Büst ve Zemindaver kalelerini kuşatmak için büyük balyemez topları dökürürken bunların yanında 500 adet darbzen ve zemburek gibi daha küçük çapta topların imal edilmesini emretmişti (Hayrendiş ve Tebrîzîniya Tebrîzî, 1398, s. 73; İsfahânî, 1382, ss. 455, 467; Şamlu, 1371, ss. 258, 335). Safevîlerin kullandıkları darbzenler, muhtelif büyüklüklere sahiptilerdi. Bu nedenle küçük ve büyük çapta olmak üzere farklı kategorilere ayrılmışlardı<sup>4</sup> (İsfahânî, 1382, s. 75).

Zemburek, Safevî ordusunda kullanılan en küçük top türüydü. Osmanlılar ve Babürlüler tarafından sıkça kullanılan zemburek topları, Şah Abbas döneminden itibaren Safevîler tarafından da kullanılmaya başlandı ve Safevîlerin doğuda Babürlüler ve Özbeklerle mücadelelerinde bu silahtan aktif biçimde istifade edildi. Zemburek, at veya deve gibi binek hayvanları üzerinde rahatça taşınıp ateşlenebilen pratik ve süvarinin manevra kabiliyetiyle ateş gücünü birleştiren bir

<sup>3</sup> Safevîlerin son döneminde Osmanlılar tarafından elçi olarak gönderilen Ahmed Dürrî Efendi, Kazvin'e geldiğinde burada kendisini karşılayan valinin tören birlikleri arasında küçük sahra toplarının bulunduğundan bahsetmektedir (Ürkündağ, 2006, s. 67).

<sup>4</sup> Darbzen toplarının boyutlarına göre sınıflandırılması, Osmanlılar arasında da cari bir uygulamaydı. Osmanlılar bu tasnifi şâhî/büzürg (büyük), miyâne/vasat (orta) ve küçük olmak üzere üç kategoride yapmaktaydılar (Agoston, 2006, s. 119; Eralp, 1993, s. 117; Uzunçarşılı, 1988, II, s. 50).

silahtı. Askerlerin yayan savaşmalarını gerektirmediğinden ordusunun kahir ekseriyeti süvarilerden oluşan Safevî ordusunda tutulmuştu (De la Garza, 2019, s. 90; Eralp, 1993, s. 118; Felahî ve Golâmhoseyn, 1394, s. 72). Doğudaki rakipleri Özbekler, Babürlüler gibi güçler de umumiyetle at üzerinde savaşan ordulara sahip olduklarından düşmanlarına karşı süvarinin hareket kabiliyetini kaybetmek istemeyen Safevîler, zemburekleri Kandahar, Kirman, Horasan ve Yezd gibi doğu vilayetlerinde daha çok kullanmışlardı. 17. yüzyılın sonlarına doğru tehditlerini artıran Afgan süvarilerine karşı Safevî sınır kuvvetlerinin sıkça bu silaha başvurmasının sebebi de yine aynıydı. Safevî ordusunda zamanla zembureklerin sayısı o kadar artmıştı ki Safevîler yalnızca zemburek toplarının kullanıldığı “zenbürekhâne” adında topçu sınıfından ayrı bir sınıf dahi kurmuşlardı<sup>5</sup> (Kirmânî, 1384, ss. 313, 391, 397).

Safevîlerin kullandıkları bir diğer top türü ise bir nevi havan topu olan “kazgan”lardı. Topun kazgan ismiyle adlandırılmasının sebebi, diğer toplara göre namlusunun daha kısa ve namlu ağzının daha geniş olmasından dolayı bir kazanı andırmasıydı<sup>6</sup>. Topun ağzının geniş olması, büyük gülleleri atmasını olanaklı kılarken kısa namlusu, menzilin kısa olmasına neden olmaktaydı. Kazgan bu tür gövde özellikleriyle diğer toplar gibi yatay değil, dikey bir açıyla atış yapabilmekteydi. Genelde kuşatmalarda saldırganlar tarafından kullanılan kazganlar, gülleleri aşırı hızla atarak kale duvarı arkasındaki hedeflerin vurulmasını sağlardı. Attığı güller oldukça büyük olduğundan kale içi yerleşim alanlarında büyük tahribata yol açabilirler fakat menzilleri kısa olduğundan kuşatmacılar, kaleye iyice yaklaştıkları zaman kazganları kullanıma sokabilirlerdi. Kazganların mühimmatı, Safevîlerin “seng-i kazgan” dedikleri taş güllerdi<sup>7</sup>. Safevîler, bu top türünü ilkin 1551 yılında Şirvan’ın Şeki kasabasındaki Kiş Kalesi’ni ve ertesi yıl (1552) Van şehri civarındaki Bargiri Kalesi’ni kuşatırken kullanmışlardı (Rumlu, 1389, ss. 1365-1366).

<sup>5</sup> Afganlar da zemburek topunu Safevîlerden görüp kendi savaş usullerine uygun olduğundan hemen benimsemişler ve Safevîlerle savaşlarında yoğun biçimde kullanmışlardı. 1721’deki Gulnabad Meydan Savaşı’nda Afganlar, 60 zemburek topunu savaşta yanlarında bulundurmaktaydılar (Matthee, 1996, s. 407).

<sup>6</sup> Kazan kelimesinin eski Türkçede telaffuz şekli “kazgan” veya “kazkan”dır (Battal, 1934, s. 39; Kanar, 1374, s. 473; Mütercim Asım Efendi, 2009, ss. 314, 407).

<sup>7</sup> Kazganlardan “humbara” denilen patlayıcı mühimmatlar da atılabilmekteydi. Humbara içinde metal parçaların bulunduğu güllerdi ve düştüğü yerde patlayarak içindeki metal parçaların şarapnel etkisiyle etrafa saçılıp büyük toplu ölümlere yol açan bir mühimmatı. Humbaraların toplardan atılanları olduğu gibi günümüzdeki el bombalarına benzer şekilde elle atılabilen daha küçük versiyonları da bulunmaktaydı (Agoston, 2006, s. 130; Mahmut Şevket, 1325, s. 5; Uzunçarşılı, 1988, ss. 4, 117-118). Safevîler, humbaraların ikinci türünü daha çok tercih ederler ve genelde kale savunmalarında kullanırlardı (Şamlu, 1371, s. 365).



Top türlerinin çeşitli olmasına paralel olarak topların ağırlık ölçüleri de geniş bir skalaya sahipti. Safevîler, toplarını güllerin ağırlığına göre tasnif ederlerdi. Güller de vakıyye (okka), men (batman) gibi farklı ağırlık ölçüleriyle ifade edilirdi. Safevîler, 1603 yılında Revan Kalesi'ni kuşatırken 72, 44 ve 24 vakıyye (sırasıyla yaklaşık 92, 56 ve 31 kg) ağırlıkta güller atan balyemez türü üç büyük kuşatma topu kullanmışlardı (Aydoğmuşoğlu, 2016, s. 67; Katip Çelebi, 2016, ss. 303, 306). Osmanlı tarihçisi Peçevî'nin ifadelerine göre Safevîler, Revan kuşatmasında 90 okkalık (114 kg) taş güller atan beş büyük topla kale duvarlarını dövmüşlerdi<sup>8</sup> (Peçevî, 1982, s. 245). Safevî tarihçisi İskender Bey Münşî'nin ise söz konusu kuşatmada Safevîlerin 30 Tebriz batmanı (82 kg)<sup>9</sup> gülle atan toplardan istifade ettiklerini belirtmektedir (Türkmen, 2019, II. Cilt, 2. Kitap, s. 353). Safevîler, Dımdım Kalesi'ni kuşatırlarken 3, 8 ve 40 men (8,7 kg, 23,2 kg, 116 kg)<sup>10</sup> ağırlığında güller atan topları kullanıma almışlardı. Larican'daki bir isyanın bastırılması sırasında Lender Kalesi kuşatılırken de Safevîler, 40 ve 30 men (116 kg ve 87 kg) ağırlığında taş güller atan iki büyük kuşatma topundan yararlanmışlardı (Felahî ve Golâmhoseyn, 1394, ss. 71-72). 1648 yılındaki Kandahar kuşatmasında ise 10-12 Tebriz meni (29-34,8 kg) ağırlıklarda güller atan beş “balyemez” topuyla surları hedef almışlardı<sup>11</sup> (İsfahanî, 1382, ss. 455, 467; Şamlu, 1371, ss. 258, 335).

### 3. Top Dökümü

Safevîler, toplarını İran'ın muhtelif bölgelerinde kurdukları top dökümhanelerinde üretmekteydiler. Dökümhanelerin başlıcaları, “büyûtât-ı hassa-yı şerîfe” olarak adlandırılan saraya bağlı atölyelerdi. Bunların başında “nâzır-ı büyüât” denilen sorumlular bulunurdu. Saray atölyeleri, Kazvin ve İsfahan gibi Safevî devletine başkentlik yapmış şehirlerde yer almaktaydı. Bunun yanında Meşhed ve Nişabur gibi sınıra yakın büyük şehirlerde de top

<sup>8</sup> Osmanlılar farklı bölgelerde farklı vakıyye veya okka birimleri kullanmaktaydılar: İstanbul okkası, Basra okkası, Bağdat okkası gibi. Burada Katip Çelebi'nin İstanbul okkası kullandığı tahmininden ve bir İstanbul okkasının da 1268,64 gr. tekabül etmesinden yola çıkarak 72, 44 ve 24 vakıyyenin sırayla 92, 56 ve 31 kilograma denk geldiği söylenebilir.

<sup>9</sup> Batman, İran'da kullanılan “men” isimli ölçü biriminin Türkçede geçen halidir. Öyleyse burada bahsedilen Tebriz mennidir. Bir Tebriz menni 2,9 kilogram ediyorsa 30 men, 82 kilograma tekabül etmektedir (Kallek, 2004, s. 105).

<sup>10</sup> Buradaki men, Safevîlerde daha ziyade kullanılan Tebriz meniyse 3, 8 ve 40 men sırayla 8,7 kg 23,2 kg ve 116 kg ölçülere denk gelmektedir. Eğer kastedilen şah menniyse 1 şah menni = 6 kilogram hesabından (Kallek, 2004, s. 107) sırayla 18, 48, 320 kilograma denk gelir ki bir top güllésinin 320 kg olması mümkün olmayacağından burada Tebriz meninin kastedildiğini düşünmek doğru olacaktır.

<sup>11</sup> Safevîler, bu topların bazılarını “Aslan” ve “İldırım” gibi Türkçe isimler vermişlerdi. Diğer topların isimleri “İmam”, “Ejdhâ”, “Bebr-i Beyan”dı (İsfahanî, 1382, ss. 455, 467; Şamlu, 1371, ss. 258, 335).

dökümhaneleri bulunur; savaş zamanında buralarda üretilen toplar, sınıra yakınlıktan dolayı hızlı biçimde cepheye nakledilirlerdi (İsfahânî, 1382, ss. 72-74, 455, 467; Hayrendiş ve Tebrîzîniya Tebrîzî, 1398, ss. 72, 77; Şamlu, 1371, ss. 258, 335). Sabit dökümhanelerin yanında savaşta acil ihtiyaçları giderebilmek amacıyla seyyar dökümhaneler de kurulurdu. Bunlara genelde kale kuşatmalarında rastlamak mümkündür. Kuşatma muharebelerinin cereyan ettiği sahalarda top dökülmesi ilk 1548 ve 1552 yıllarındaki Gülistan ve Erciş kalelerinin kuşatılması hadiselerinde yaşanmıştı. 1548'deki Gülistan kuşatmasında Şah Tahmasb, kalenin mevcut silahlarla alınamayacağını anladığında topların sayısını artırmak istemiş ve kale önünde kurduğunu bir seyyar dökümhanede “darbzen” topları döktürmüştü (Rumlu, 1389, s. 1307). Erciş kuşatmasında yine Şah Tahmasb'ın emriyle büyük bir kuşatma topu üretilmiş ve Safevîler, bu topun açtığı gediklerden saldırıya geçerek kaleyi almayı başarmışlardı. 1582'de Herat, 1585'te Tebriz, 1603'te Revan ve 1608'de Dımdım kaleleri kuşatılırken kale önlerinde üretilen toplar, Safevî topçusunun kullanımına sunulmuştu (Bayat, 2014, ss. 157-158, 167-168; Felahî ve Golâmhoseyn, 1394, s. 71; Hayrendiş ve Tebrîzîniya Tebrîzî, 1398, ss. 65-70).

Top dökümü işlerine topçubaşlar ya da “nâzır-ı büyüât denilen saray atölyelerinin idarecileri nezaret ederlerdi. Topçubaşlar, savaşta askerlere komuta eden bir zabıt olmalarının yanında top dökümünden anlayan zanaatkârlardı. Nitekim o dönemde silahı kullanan ve üreten kesimler arasında keskin bir ayrım yoktu. Safevî tarihinde Şeyhî Bey, Murad Bey ve Berhürdar Bey gibi topçubaşı makamında bulunan meşhur kişilerin isimlerinin önünde “üstad” sıfatının yer alması, onların top dökümü zanaatındaki ustalıklarına işaret etmekteydi (Hayrendiş ve Tebrîzîniya Tebrîzî, 1398, ss. 64-67).

Safevîler, toplarını bakır ve kalay alaşımı olan tunçtan dökmekteydiler. Bu açıdan toplarını demirci ocaklarında imal eden Avrupalıların aksine tunç malzeme kullanan Osmanlıları taklit etmişlerdi (Agoston, 2006, s. 97). Bakır, İran'ın kuzeyindeki Mazenderan ve Kazvin ile batısındaki Bahteran (günümüzdeki adıyla Kirmanşah) bölgesindeki dağlık alanlardan çıkarılmaktaydı. Top gülleri ise kurşundan üretilmekteydi. Bu maden de genelde Kirman'dan temin edilmekteydi (Felahî ve Golâmhoseyn, 1394, ss. 71, 74). Ancak söz konusu kaynaklar, Safevîlerin top üretimini sürekli hale getirecek kapasiteye sahip değillerdi. Zira top üretiminde yüklü miktarda bakır harcanmaktaydı. Safevîler'in 1608'de Urmiye'deki Dımdım Kalesi'ni kuşatırlarken dört büyük kuşatma topu için 1000 men (yaklaşık 3 ton) bakır harcamaları buna bir örnekti (Felahî ve Golâmhoseyn, 1394, s. 71; Kallek, 2004, s. 107). Bilhassa savaş dönemlerinde silah ihtiyacına binaen artan hammadde ihtiyacı, belirli dönemlerde bakır ve kurşuna ihracat yasağı getirilmesine neden olmaktadır. Bu tür yasaklar ve kısıtlamalar, Safevîlerin Osmanlılarla savaşlarının artış gösterdiği 16. yüzyılın son çeyreğinde daha sık biçimde yürürlüğe konulmaktaydı. Hammadde açığının

kapatılması ve üretimin yeterli düzeye çıkarılması için halktan vergi olarak bakır toplanması da başka bir yöntemdi (Hayrendîş, Tebrizîniyâ Tebrîzî, 1398, s. 68; Matthee, 1996, s. 396). Dışarıdan bakır sipariş ve tedarik edilmesi de sık başvurulan yöntemler arasındaydı. 1625 yılında İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nden 60 ilâ 80 ton arası bakır alınması, bu tür uygulamalara örnek verilebilir (Mitchell, 2000, s. 115).

Top dökümü birçok aşamadan oluşan zor ve riskli bir işlemdi. Döküm sırasında önce pişmiş topraktan bir baca inşa edilir, bacanın etrafına bir iskelet kurulur ve ameleler bu iskeleti kullanarak bacanın üzerine çıkararak bacanın ağızından aşağı doğru demirden bir mil sarkıtırlardı. Bacanın enine doğru birkaç kat demir kelepçeler takılır böylece döküm sırasında bacanın sağlam kalabilmesi sağlanırdı. Ardından bacanın altına denk gelecek şekilde bir çukur kazılır ve burada bir ateş yakılır, bacanın altında ateşten gelen ısıyı bacaya aktaracak demirden bir taban bulunurdu. Demir ısındıkça bacanın içindeki ısı da artar ve bacanın ağızından dökülen bakır eritilmiş olurdu. Ateş daha da harlatılarak bacanın içindeki ısı tedricen artırılmaya çalışılırdı. Döküm işlemi bittikten sonra da baca yavaşça soğumaya bırakılırdı. Soğutma işleminin yavaş yapılması önem arz etmekteydi. Bunun için de dökümhanenin kış mevsiminde dışarıdaki havayla tedricen edilmesi gerekiyordu. Aksi halde sıcaklık bir anda veya hızlı biçimde azalırsa bacanın ve topun namlusunun dağılması kaçınılmazdı. Baca soğutmaya alındıktan sonra ortasında bulunan mil yukarı çekilir böylece topun namlusu açılmış olurdu (Felâhî ve Golâmhoseyn, 1394, s. 75). Eğer baca yeterince ısıtılamazsa ve bakır bacadan her yere eşit biçimde dökülmezse topun namlusu zayıf olur, atış esnasında barutun patlamasıyla namlu infilak edebilir ve birçok askerin ölümüyle sonuçlanan kazalar yaşanabilirdi. Bu tür kazalardan biri, Safevîlerin 1586'da Tebriz'i Osmanlılardan geri almak için şehri kuşattıkları sırada toplardan birinin namlusu soğuk havadan dolayı tam kurumadan ve yeterince katılaşımadan kalıba dökülmüş olmasından kaynaklı infilak etmesi şeklinde yaşanmıştı. Kazanın sonucunda Topçubaşı Murad Bey yerine Berhürdar Bey, top dökümü işini üstlenmiş ve 45 gün içinde başka bir top dökürülmek zorunda kalınmıştı (Hayrendîş, Tebrizîniyâ Tebrîzî, 1398, s. 68).

#### **4. Dışarıdan Top ve Uzman Topçu Personel Tedariki**

Safevîlerin hammadde konusunda çektikleri sıkıntılar, onları ihtiyaç duydukları topların bir kısmını dışarıdan alım yoluyla tedarik etmeye zorlamaktaydı. Şah İsmail'in Osmanlılara karşı kullanmak üzere 1508 yılında Venediklilerden top ve topçu ustaları istemesi, buna bir örnekti. 1514'teki Çaldıran Savaşı'nda Osmanlı topçusunun gücüne tanık olan Safevîler, bu tarihten itibaren Avrupalı devletlerden daha fazla top talep etmeye başlamışlardı (Berâziş, 1392, ss. 329-330; Floor, 2001, s. 193). Bu dönemde Portekiz Krallığı, Safevîlerin en çok müracaat ettikleri devletlerden biri olmuştu. Zira Portekizliler, 16. yüzyılın başlarından itibaren Hindistan ve Güneydoğu Asya'daki kıyı bölgelerinde

sömürgeler elde etmeye başlamışlar, 1515'te Hürmüz Adasını ve 1520 ilâ 1522 yılları arasında Kışm Adasıyla İran'ın güney sahillerine hâkim olunca Safevîlerle güneyden komşu olmuşlardı. Şah İsmail, bu dönemde Portekizlilerin Hindistan'daki sömürge bölgelerinden Goa Limanı'na elçiler göndermiş ve onlardan top talebinde bulunmuştu (Berâziş, 1392, ss. 299-300; Farrokh, 2015, s. 77). Portekizliler, istenilen topları Basra Körfezi üzerinden İran'ın güneyindeki (sonraki adı Bender-i Abbas olan) Kong Limanı'na getirmişler ve Safevîlere teslim etmişlerdi. Şah Tahmasb zamanında Portekizlilerden ateşli silah tedarik edilmeye devam edilmiş ve Portekiz topları, Kanunî Sultan Süleyman'ın 1548 tarihli İran seferi sırasında cephede Osmanlılara karşı kullanılmıştı (Berâziş, 1392, s. 308).

Top tedariki için başvurulmuş devletlerden biri de kuzeydeki Rus Çarlığıydı. Ruslar, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren IV. İvan'ın hükümdarlığında Hazar Denizi'nin kuzey sahillerine inmişler ve Hazar Denizi'nin kuzey sahillerindeki Astrahan limanını kontrol altına almışlardı. Ruslar bu gelişmeyle Hazar Denizi üzerinden Safevîlerle ticaret ilişkileri kurmuşlar, Astrahan ve Gilan limanları arasında oluşan deniz ticareti, Safevîlerin Rusya'dan ateşli silahlar getirttikleri bir güzergâh haline gelmişti. Rusların Hazar Denizi kıyılarından güneye, Kafkasya bölgesine inmeye devam etmeleri Safevîleri Osmanlılara karşı Ruslara yakınlaştırmıştı. Öyle ki Safevîler, Rusların 1500'lü yılların sonlarına doğru Kafkasların güneyindeki Derbend bölgesine kadar inmelerine ses çıkarmamışlar bu sayede Ruslardan silah alımlarını artıracak bir kara bağlantısı elde ettiklerini düşünmüşlerdi (Berâziş, 1392, ss. 495-496). Nitekim Ruslar, 1569 yılından itibaren Derbend bağlantısını kullanarak 30 adet muhtelif çaplarda topu Safevîlere göndermişlerdi. IV. İvan'ın bu dönemde Safevîlere daha fazla top göndermeyi teklif etmesi ve Safevîler isterlerse Almanya'dan top satın alınıp bunları Kafkaslar üzerinden Safevîlere ulaştırabileceğini bildirmesi, söz konusu askerî iş birliğinin daha da güçleneceğine dair emareler sunmaktaydı. Ancak Safevîler, 1555 yılında Osmanlılarla Amasya Barış Anlaşması'nı imzalayınca Rusların bu teklifleriyle pek ilgilenmemişlerdi (Berâziş, 1392, s. 283; Matthee, 1996, s. 392). 1578 yılında ise 1590 yılına kadar devam edecek olan Osmanlılarla uzun savaş dönemi yeniden başladığında Safevîler, fikirlerini değiştirmiş ve Osmanlı ordusunun ateş gücü üstünlüğünü dengelemek amacıyla Ruslardan yeniden top talep etmeye başlamışlardı. Safevîlerin bu taleplerine savaş boyunca olumlu bir karşılık vermeyen Ruslar ancak 1604 senesinde birkaç top gönderebilmişler, söz konusu toplar da Safevîler tarafından Osmanlı kontrolündeki Derbend Kalesi'nin kuşatılmasında kullanılmıştı (Berâziş, 1392, ss. 337-338, 502, 511).

Önemli top kaynaklarından biri de savaşlardan ganimet olarak ele geçirilen toplardı. Bunlar arasında Osmanlı menşeli toplar, önemli bir payı oluşturmaktaydı. Safevîler, Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlı askerî gücüyle

denk seviyede olmadıklarını anladıklarından meydan savaşına girmek yerine yıpratma savaşı uygulamaya başlamışlardı. Yıpratma savaşı; Osmanlı ordusunun geçtiği yerlerdeki tarım arazilerini yakmak, su kuyularını zehirlemek ve köyleri boşaltmak gibi bir dizi düşmanı yıldırma yöntemlerine dayanmaktaydı ve düşmanın iâşe bakımından sıkıntı yaşaması, aç ve susuz bırakılması burada temel amaçtı. Bu taktik, Osmanlı ordusunu Safevî topraklarında boş arazilerle karşılaşmış belli bir süre geçtikten sonra kış mevsiminin de bastırmasıyla istediği sonucu elde edemediği için geri dönmeye mecbur bırakılmaktaydı. Geri dönüş sırasında sürekli tacizlere ve saldırılara maruz kalan ve Safevî topraklarını bir an önce terk etmek isteyen Osmanlı askerleri, hareketlerini yavaşlatacak ağır yüklerden kurtulmaya çalışmaktaydılar. Ağır yüklerden biri de toplardı. Osmanlılar toplarını arkalarında bıraktıklarında toplar, onları takip eden Safevîlerin eline geçmekteydi. Osmanlılar, 1535 tarihli Tebriz seferinde kışın yiyecek bulunamamasından ötürü hızla Safevî topraklarını boşaltmak istemiş; Ahlat ve Pasin civarında çok sayıda topu arkalarında bırakmışlardı. Bunlardan bazıları Safevîler tarafından Van civarındaki Bargiri, Bitlis ve Argun kalelerinin kuşatılması sırasında kullanılmıştı (Anonim, 1370, ss. 193, 203-205). 1552 yılında Osmanlıların Erzurum Beylerbeyliğine bağlı kuvvetler Safevîlere mağlup olduklarında geride bıraktıkları toplar, Safevîlerin eline geçmişti. 1554 yılında da benzer bir durum yaşanmış, Osmanlı ordusunun Azerbaycan seferinden dönerken ordudaki 12 kuşatma topunu Revan'da bırakmasının ardından Safevîler, bu toplara el koymuşlardı (Şâh Tahmâsb, 1363, s. 38; Tracy, 2015, ss. 205, 211). Şah Abbas, 1603-1606 yılları arasında Osmanlıların Kafkaslardaki kalelerine gerçekleştirdiği sefer sırasında Tebriz'i Osmanlılardan geri aldığı zaferini müjdelemek için Babür Hükümdarı Celaleddin Muhammed Ekber'e gönderdiği fetihnamede Osmanlıların Tebriz Kalesi'nde 200 adet top bıraktıklarından bahsetmekteydi (Farrokh, 2015, s. 86; Motevellî, Melâyirî ve Hafizullah, 1398, s. 71). Şah Abbas, Osmanlı seferlerinde ele geçirdiği bu topların büyük kısmını Revan Kalesi'nde oluşturduğu cephaneye göndermişti (Türkmen, 2019, II. Cilt II, 2. Kitap, s. 478). Osmanlılar, 1605'te Tebriz Kalesi'ni yeniden ele geçirmek için teşebbüste bulunmuşlar ancak başarısız olunca 100 adet muhtelif çapta topunu Safevîlere terk edip çekilmişlerdi (Katip Çelebi, 2016, s. 349). Şah Safî döneminde Safevîlerin Irak'ın Şehrîzor mevkiinde Osmanlılarla girdikleri savaşta galip gelmeleri üzerine Osmanlılara ait 32 adet büyük ve küçük çapta top yine Safevîlerin eline geçmişti. 1630 yılında Hüsrev Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun Bağdat Kalesi'ni Safevîlerden geri almak üzere başlattığı sefer başarısız olunca Osmanlılara ait kuşatma topları yine Safevîlerin tasarrufuna girmişti (İsfahânî, 1382, s. 75; Tefrîşî, 1388, s. 46).

Şah Abbas döneminde Portekizlilerle girilen 1601'deki Laristan ve Bahreyn, 1622'deki Hürmüz savaşlarında Portekizlilere ait 300'den fazla top, Safevîlerin eline geçmişti. Şah Abbas, bu topları Portekizlilere karşı seferleri icra eden Fars Hâkimi Allahverdi Han ve oğlu İmam Kulu Han'ın ordularına tahsis etmişti

(Mitchell, 2000, ss. 106-113). Safevîler ayrıca ordularını toplar bakımından güçlendirmek amacıyla Portekizlilerin Basra Körfez'indeki rakipleri İngilizlerden de yardım almışlardı. Şah Abbas, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'yle temas kurmuş ve ateşli silah ve uzman personel temin edilmesi konusunda İngilizlerle anlaşmalar yapmıştı (Matthee, 1996, s. 392; Sherley, 2005, ss. 13, 100). Portekizlilere karşı İngilizlerle yapılan askerî iş birliği, Şah Safi döneminde devam etti. Safevîler, 1630 yılında İngiltere Kralı I. Charles'a gönderdikleri mektupta İngilizlerden topçu ustası göndermelerini talep etmişlerdi (Berâziş, 1392, s. 749). Şah Safi'nin İngilizlerden yardım istemelerinin bir diğer sebebi, Babürlülerle olan sınır anlaşmazlığıydı. Safevîler, Babürlülerin elinde bulunan güçlü Kandahar Kalesi'ni almak için topçuluk alanında kuvvetlerini takviye etmek niyetindeydiler. Nitekim Safevîlerin Kandahar, Büst, Zemindaver kalelerinin kuşatmaları sırasında Safevî ordusunda birçok Avrupalı topçu subayı bulunmaktaydı. Bunlar arasında büyük ihtimalle İngilizlerin göndermiş oldukları subaylar da bulunmaktaydı (Moshtagh Khorasani, 2010, s. 21; Şamlu, 1371, ss. 343, 352). Safevî ordusunda Avrupalı subayların istihdam edilmesine son dönemlere kadar devam edilmiş ancak bu defa İngilizler değil Fransız topçular öne çıkmışlardı. 1725 yılında Afgan istilasına karşı başkent İsfahan'ın savunulmasında görev alan Safevî ordusunda Philippe Colombe adında bir Fransız topçu subayı bunlardan biriydi (Floor, 2001, s. 195; Malabar, 1936, s. 646). Orduda, anlaşmalarla getirilen topçu subaylarının yanında esir alınıp istihdam edilenler de bulunmaktaydı. Bunlar arasında Osmanlı topçuları, önemli bir oranı teşkil ediyordu. Safevîlerle yapılan bir savaşta esir düşüp İsfahan'a getirilen Asafi Dal Mehmed Çelebi, İsfahan'da eskiden Osmanlı tebaasından olan bir topçuyla karşılaşmıştı<sup>12</sup> (Eravcı, 2009, s. 234).

<sup>12</sup> Osmanlılar, ateşli silahlar konusunda diğer Müslüman devletlerden bariz şekilde üstündüler. Bu durum, Safevîler ve Babürlüler gibi doğudaki birçok devleti Osmanlı askerî tecrübesinden ve bilgi birikiminden yararlanmaya sevk etti. Babür Şah ordusundaki iki topçubaşısından birinin adı, Mustafa Rumî'ydı. İsminin sonundaki Rumî nisbesi, onun Osmanlı ahalisinden olduğunu göstermekteydi. Zira bu dönemde Safevîler ve Babürlüler, Osmanlılardan bahsederken Rumî adından istifade etmekteydiler (Chase, 2008, s. 165). Babürlüler, Safevîlere karşı savaşlarında Osmanlı askerî uzmanlarından yararlanmaktaydılar. Neticede Safevîler, iki devletin de ortak düşmanıydı ve Osmanlılar, topçuluk alanında Babürlülere destek vermekten çekinmemekteydiler. 1643 yılında Kandahar'daki Büst Kalesi'ni Safevîlere karşı savunan Babürlü kuvvetleri arasında Mir-i Âteş Rumî Han adında bir topçubaşı bulunmaktaydı (Şamlu, 1371, s. 362). Hindistan'da Osmanlılardan topçuluk alanında destek alan tek güç, Babürlüler değildi. Hindistan'ın kuzeyinde Babürlülerle mücadele içerisinde olan Afgan Suri hanedanı da zaman zaman Osmanlı askerî birikiminden yararlanmaktaydı ve bu hanedandan Afgan Şir Şah, 1539'da Hümayun Şah'la yapmış olduğu savaşta Osmanlı topçularından hatırı sayılır bir destek almıştı. Afganlar, Hoca Ahmed Rûmî adında bir topçu ustasının aktardığı bilgiler sayesinde pirinçten darben

## 5. Topların Cepheye İntikali

Savaş zamanında topçuların karşılaştığı en büyük zorluklardan biri, topların hasar almadan cepheye nakledilmesi idi. Topların nakil işinden tophane işçileri sorumluydu. Bunların yetersiz kalması durumunda ise ordudaki piyade sınıflarından biri olan tüfekçilerden de yardım alınırdu (İsfahânî, 1382, s. 455; Şamlu, 1371, s. 336). İran'ın yoğun dağlık arazisi ve akarsularının ulaşım elverişsiz oluşu, bu işi zorlaştıran unsurlardan biriydi (Matthee, 2012, s. 112; 2016, s. 395; Sanson, 1346, s. 143). Safeviler, düz alanlarda toplarını arabalarla taşırlardı. İntikal sırasında top arabaları birbirlerine zincirlerle bağlanır ve arka arkaya bir yürüyüş kolu tertip edilirdi (Felahî ve Golâmhoseyn, 1394, s. 74; Hayrendîş ve Tebrîzîniya Tebrîzî, 1398, ss. 69, 74). Dağlık ve engebeli araziler, tekerlekli ulaşım manî olduğundan bu tür yerlerde sıkça kazalar yaşanabilmekteydi. Safeviler, 1635 yılında Revan Kalesi'ni kuşatırlarken İsfahan'da bulunan üç büyük kuşatma topunu kale önlerine getirmek istemişler ancak acele edildiğinden işçilerden bazıları, topun üzerlerine devrilip ezilmeleri sonucu yaşamını yitirmişti. Topların Revan'a nakledilmesinden sorumlu olan Eşikağasıbaşı<sup>13</sup> İmam Kulu Han adlı bir emir de bu tür bir kaza sonucu ölenler arasındaydı (Tefrîşî, 1388, s. 123). Engebeli arazilerde yaşanan bu tür risklerden ötürü askerler, intikal sırasında vadilerin veya nehir kıyılarının bulunduğu düzlük alanları tercih ederlerdi. Safeviler, 1635 yılında Hoy'da bulunan "Yoldaş" isimli bir kuşatma topunu Revan kuşatmasına götürürlerken güzergah olarak Azerbaycan ve Nahcivan arasındaki Aras Nehri vadisini kullanmış olmaları bundandı (İsfahânî, 1382, ss. 224-225). Ancak yol boyunca nehir yataklarını izlemenin bir başka tehlikesi vardı. Bu da nehirlerin belirli dönem taşkınlar yapması ve arazinin bataklıkla dönerek ulaşım imkânının tamamen ortadan kalkmasıydı. Buna benzer problemler, Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştiği alçak ve aşırı sulak Basra Ovası'nda sıklıkla yaşanmaktaydı. 1622'de Şiraz Valisi İmam Kulu Han komutasındaki Safevî ordusu, Basra Ovası'nı geçerken taşkınlar oluşmuş ve toplar, bataklıkla dönen arazide saplanıp kalmışlardı (Tavernier, 2010, s. 247).

Topların akarsulardan karşıya geçirilmesi yine kritik anlardan biriydi. Safevî ordusu, 1648'de Kandahar Kalesi önlerine ağır kuşatma toplarını getirirken mecbur Hirmend Nehri'ni geçmek zorunda kalmış, geçiş sırasında nehrin hızlı bir debiye sahip olmasından dolayı epey zahmet çekilmişti. Askerler, beş büyük balyemez topunu kundaklarına bağladıkları kementler vasıtasıyla ancak iki günde nehrin karşı yakasına geçirebilmişlerdi (Şamlu, 1371, s. 344).

---

topları döktürmüşler, bu topların yardımıyla 1541-1543 yılları arasındaki Babürlülere girdikleri savaşlarda birçok zafer elde etmişlerdi (Agoston, 2012, s. 166).

<sup>13</sup> Eşikağasıbaşı, sarayın teşrifat kurallarını ve emirlerin rütbe ve statülerine göre divanda oturma düzenlerini belirleyen bir görevliydi (Mirzâ Semiâ, 1378, s. 8).

## 6. Topların Kuşatmalarda Kullanılması

Kuşatma savaşlarında topçuların rolü, kale duvarlarında gedikler açmak ve piyadelerin bu gedikleri kullanarak kale içerisine girmelerini sağlamaktı. Safevî topçusu kalede önce nereye taarruz edilecekse o noktayı ateş altına alır, duvarda taarruza müsait gedikler açıldığı anda atışlarını keserek piyadenin taarruzu aşmasına geçilirdi (Anonim, 1370, s. 146; Katip Çelebi, 2016, s. 309; Şamlu, 1371, ss. 227, 229-230, 366-367, 391, 395; Türkmen, 2019, II. Cilt, 2. Kitap, ss. 355-356).

Topçuların kuşatmadaki bir diğer işlevi, piyadelerin kaleye ilerleyişleri esnasında korunması için perdeleme ateşi açmaktı. Burada kaledekiler, yoğun bir ateş baskısı altında bırakılır ve kaleye yaklaşan piyadeleri ateş altına alması önlenmeye çalışılırdı. Zira kalelerdeki askerler de ateşli silahlara sahip olabilirler ve saldırıya geçen piyadeye ağır zayıatlar verdirebilirlerdi (Parker, 2018, s. 319). Piyadeler, arkalarında ateş desteği olmadan kaleye yaklaşmaya çalışırlarsa bütün ateş yoğunluğunu üzerlerine çekerler ve bu, ağır kayıpların verilmesiyle sonuçlanabilirdi. Safevîler, bu durumu 1537’de Şirvan’ın Baykurd Kalesi önlerinde yaşamışlardı. Kuşatmada Safevî piyadeleri, ellerinde ateşli silah desteği olmadan kaleye yaklaşmaya çalışmışlar ancak karşıdan açılan kesif top ve tüfek ateşi, piyadenin çok kayıp vererek kaçmasına neden olmuştu. Safevîler, söz konusu taarruzları defalarca tekrarlamışlar ancak bir sonuç elde edememişlerdi. Kuşatma bu şekilde dokuz ay kadar sürmüştü; Safevîler de taarruzları kesip kale önüne topların gelmesini beklemeye koyulmuşlardı (El Hoseynî, 1379, s. 143).

Kuşatmada savunmacıların elinde ateşli silahların yaygınlaşması sonucu Safevîler, düşman ateşinden korunmak amacıyla piyadelerine “sibe” denilen toprak siperler kazdırmaya başladılar. Piyadeler artık devamlı kaleye doğru siper kazarak yaklaşmaya çalışmaktaydı. Siperler kaleye yaklaştıkça belirli noktalarına top mevzileri kurulur, içine topların yerleştirildiği özel atış yuvaları veya atış kuleleri meydana getirilerek topların kaleyi daha yakından dövrebilmeleri sağlanırdı. Yani piyadenin kaleye yaklaşması, topların da yaklaşması anlamına gelmekteydi. Top mevzileri, siperlere eklemli yapıları ve ikisinin de kaleye ilerleyişi, birbiriyle paralel işleyen süreçlerdi<sup>14</sup>. Her ikisi de tahkim edilmiş yapılarıydı. Siperler nasıl piyadeyi korumaktaysa top mevzileri de topçu neferlerinin ateşten korunmasını sağlamaktaydı. Bir top mevzii oluşturmak, tahkimat ve topçuluk alanlarında uzman kişilerin yapabileceği bir işti. Bu nedenle topçular veya dışarıdan istihdam edilen topçu uzmanları, bu işe nezaret ederlerdi. Safevîlerin 1648’deki Büst Kalesi kuşatmasında top mevzilerinin kurulması ve

<sup>14</sup> Osmanlılar, 1638 yılında Bağdat kalesini kuşatırlarken topların kale önüne getirilmesi işi geciktiğinden siperlerin kaleye yaklaştırılması işine bilerek ara vermişlerdi (Hıbrî Efendi, 2021, s. 94).



topların buralara yerleştirilmesi işiyle ordudaki Avrupalı topçu ustaları ilgilenmişlerdi<sup>15</sup> (Şamlu, 1371, ss. 343, 352).

Top mevzileri, toprağın kazılması sonucu oluşturulan top yuvalarının etrafına tahta kalaslar veya kum torbaları yerleştirilerek tahkim edilmesi suretiyle meydana getirilen yapılarıdır (Farrokh, 2015, s. 83; Şamlu, 1371, s. 352). Genellikle hemzemin top mevzileri, bu teknikle inşa edilirdi<sup>16</sup>. Eğer arazi engebelye ve toprakların konuşlanacağı alan kaleden daha alçak bir seviyedeysen top mevzileri, yerden yükseltilmiş platformlar veya atış kuleleri şeklinde olurdu. Bu tür mevzilere Safevî kaynaklarında “taht-ı refî”, “taht-ı bülend-i tophâne” veya “kaleçe” denilmekteydi (Şamlu, 1371, ss. 361, 382). Revan Kalesi, 1603 yılında kuşatılırken Safevîlerin kalenin güney yönüne inşa ettikleri ve topraklarını yerleştirdikleri topraktan kule, bu tür bir yapıydı (Katip Çelebi, 2016, s. 307; Türkmen, 2019, II. Cilt, 2. Kitap, s. 463). 1622’de Portekizlilere ait Hürmüz Kalesi kuşatılırken de kalenin önlerine yüksek bir platform inşa edilmiş ve Safevîler, bunun üzerine yerleştirdikleri 10 kuşatma topuyla kaleyi aralıksız dövmüş ve teslim olmasını sağlamışlardı (Mitchell, 2000, s. 11). Safevîler, 1636 senesindeki Revan kuşatmasında da şehre hâkim bir tepeye 8 top konuşlandırılmış bir atış kulesi yapmışlar ve kaleyi buradan ateş altına alarak teslim olmaya zorlamışlardı (Tavernier, 2010, s. 77). 1648’deki Kandahar ve Büst kalelerinin kuşatılması sırasında da kule benzeri atış mevzilerinden yararlanmıştı<sup>17</sup> (Sohrabi, 2005, s. 631). Kuşatmada eğer burçlar veya kuleler

<sup>15</sup> Safevîlerin top mevzilerine olan ilgisi, Şah Abbas döneminde başlamıştı. Bu dönemde Safevîlerin batı komşusu Osmanlıların ele geçirdiği Şirvan ve Azerbaycan’daki bölgelerde erken modern dönemin tahkimat usullerine uygun topçu atışlarına dayanıklı sağlam kaleler inşa etmeye başlaması, Şah Abbas’ın yeni tarzdaki kalelerin nasıl ele geçirileceği konusunda yabancı askeri uzmanlara danışıp onlardan yardım istemesine yol açmıştı. Şah Abbas’ın talebi doğrultusunda o sıralar Basra Körfezi’nde faaliyet gösteren İngiliz Doğu Hindistan Şirketi’nin temsilcileri, İran’a gelmişlerdi. Gelen heyetin içinde modern tahkimat usulleri hakkında Şah’a bilgi verecek bir askerî danışman da yer almaktaydı. Anthony Sherley, Şah Abbas’ın bu adamdan kuşatmalarda kullanılan tahkimat modellerini öğrendiği ve Şah’ın Osmanlıların elinde bulunan Derbend’den Bağdad’a kadar 7 büyük eyaletteki kaleleri edindiği bilgiler sayesinde ele geçirebildiğini aktarmaktadır. Sherley’in ifadeleri, fazla iddialı olabilir lakin Şah Abbas’ın o dönem topçuluk ve toprakların istihkâmlarda nasıl kullanılacağı konusundaki merakını dile getirmesi bakımından önemlidir (Sherley, 2005, s. 11).

<sup>16</sup> Osmanlılar, kuşatma siperleri içerisine hemzemin atış mevzileri kurmaktaydılar. 1638 yılında Bağdat’ı kuşatan Osmanlı birlikleri, toprakların yerleştirildiği mevzileri kale civarındaki hurma ağaçlarını kesip elde ettikleri ahşap malzemeden yapmışlardı (Hıbrî Efendi, 2021, s. 95)

<sup>17</sup> Bahsedilen mevzi modeli, Osmanlılar tarafından daha erken tarihlerde kullanılmaktaydı. Osmanlılar, 1572’de Venediklilerin kontrolündeki Magosa Kalesi’ni kuşatılırken kale duvarlarına 50 adım mesafede dört ayrı atış kulesi inşa etmişler ve buralardan kaledekileri yoğun ateş altına almışlardı (Imber, 2006, ss. 362-363).

gibi kalenin yapılarından biri ele geçirilmişse buralar da sağladığı görüş açısı nedeniyle birer top mevzii olarak kullanılabilirdi. Safevîler, 1603'te Revan'ı kuşatırlarken kalenin Yeni Kale denilen bir bölümünü ele geçirdiklerinde buraya toplarını yerleştirmişler ve kalenin diğer noktalarını buradan ateş altına almışlardı (Türkmen, 2019, II. Cilt, 2. Kitap, s. 353).

Kuşatmada topların doğru yerlere yerleştirilmesinin yanında atışlarının istikrar ve süreklilik içinde olması, ikinci önemli faktördü. Çünkü kale duvarları ancak tek bir noktaya yoğunlaşan sürekli atışlarla yıkılabilmekteydi. Bunun sebebi Osmanlıların 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tebriz, Revan ve Şirvan gibi Safevî sınır bölgelerine topçu ateşine karşı dayanıklı, kalın duvara sahip sağlam kaleler inşa etmeleriydi. Balyemez ve badlîc gibi atış hızı düşük kuşatma topları, böylesi kalelerde hasara yol açsalar dahi yeniden doldurulup ateşlenmesine kadar geçen sürede savunmacılar, hasarlı bölgeleri kolaylıkla kapatabilmekteydi. Sorunun çözümü, büyük kuşatma toplarının daha hafif ve seri atışa sahip toplarla batarya halinde senkronize atışlar yaparak surların sürekli ateş altında tutulmasıydı. Safevîler, 1585 yılında Osmanlıların Tebriz'de inşa ettikleri Cafer Paşa Kalesi'ni kuşatırlarken yalnızca büyük kuşatma toplarını kullandıklarından kalede gedik açmaktan aciz kalmışlardı. Kuşatma topları, gün içerisinde sınırlı biçimde ateşlendiklerinden kale duvarlarına pek zarar verememişler; surlarda gedik açılrsa dahi bunlar, Osmanlılar tarafından kapatılmıştı. Kuşatma bu yüzden 11 ay sürmüş ve Safevîler, elleri boş geri dönmek zorunda kalmışlardı<sup>18</sup> (Bayat, 2014, ss. 157-158, ss. 167-168). Safevî-Osmanlı sınırındaki Kürt aşiretlerinden Bradostîlerin Urmiye yakınlarında inşa ettikleri Dumdum Kalesi<sup>19</sup> 1609 yılında kuşatılırken Safevî topçusu, kalenin belli bir bölgesini 20 gün boyunca dövmüş ancak surda küçük bir gedik açabilmişti. Bu durum, Şah Abbas'ın problemin nedenini anlamak için vaziyeti tetkik etmek üzere bizzat top mevzilerine kadar gelmesine neden olmuştu (Türkmen, 2019, II. Cilt, 2. Kitap, s. 559). Safevîler, bundan sonra küçük topların seri atışlarla duvarın belli bir kısmını zayıflatması ve ardından büyük kuşatma topunun son darbeyi vurarak duvarı yıkması üzerine kurulu atış prensibini benimsediler. 1603'te Revan Kalesi'ni kuşatırlarken 1 kantar (54 kg) gülle atan bir kuşatma topunu 12 vakıyye (14,7 kg) ve 6 vakıyye

<sup>18</sup> Safevîlerin kuşatma teknikleri konusundaki yetersizlikleri ve Osmanlıların aylarca yolunu bekledikleri yardımın Ferhad Paşa'nın başında olduğu taze birliklerle gelmiş olması, Safevîlerin başarısız olmasında ana etkenlerdi (Peçevi, 1982, s. 98).

<sup>19</sup> Devlet, sınır bölgelerinde kaleler inşa ederek merkezi hükümetin gücünü taşrada yaymaya çalışırken devlete karşı varlığını devam ettirmek isteyen yerel güçler de bir reaksiyon olarak kendi bölgelerinde kaleler inşa etmeye başlamışlardı. Osmanlı-Safevî sınırında yaşayan Kürt aşiretlerinden Bradostîlerin reisi Emir Han'ın Urmiye şehrinden 3 fersah mesafedeki Terkar mevkiinde yaptırdığı kale, bunun bir örneğiydi. Terkar Kalesi; top atışlarına dayanıklı kalın duvarları, topçu ve tüfekçilerle teçhiz edilmiş kuvvetleriyle oldukça müstahkem bir yapıydı (Türkmen, 2019, cilt II, kitap 2, ss. 550-552).

(7,3 kg) güller atan ikişer topla desteklemişler ve bunlar gece gündüz toplam 225 atış yaparak kalede büyük bir gedik açabilmişlerdi (Katip Çelebi, 2016, ss. 305-306). Fakat çok sayıda topun hedefe sürekli atış yapmak zorunda kalması, orduda bir süre sonra mühimmat eksikliğinin yaşanmasına neden olmaktaydı. Safeviler, bu yüzden kuşatma alanına devamlı barut ve gülle taşımak zorunda kalmaktaydılar. 1622'deki Hürmüz kuşatmasında Safeviler, yanlarında bol miktarda barut ve gülle getirmiş olmalarına rağmen kaleyi üç ay boyunca sürekli dövmüş olmalarından dolayı mühimmatları bitme noktasına gelmişti. Orduyu komuta eden İmam Kulu Han'ın Şiraz'dan 300 katırlık barut ve gülle taşıyan bir yük katarını kuşatma sahasına getirmesi, sorunun yalnızca geçici olarak çözülmesi demektir<sup>20</sup> (Mitchell, 2000, s. 113). Safeviler daha az top atışıyla daha kısa sürede surları yıkabilmeyi, hedefi farklı açılardan ateş altına alarak çözdüler. Bu atış prensibi, 1622'deki Hürmüz kuşatmasında uygulanmıştı. Safeviler, kuşatmada kaleyi üç farklı açıdan gören noktalara bataryalar kurmuşlar; bunlar, tek bir noktayı hedef alarak atış yapmışlar ve hedef alınan yerde daha kısa bir sürede gedikler açıldığını görmüşlerdi (Mitchell, 2000, s. 113).

Kuşatmalarda ateşin sürekliliği prensibi yalnızca saldıran tarafın değil savunmacıların da dikkat etmesi gereken bir husustu. Zira saldırgan taraf, toplarıyla kaleyi dövmeye başladığı zaman savunmacıların buna denk bir ateş gücüyle mukabelede bulunabilmesi ve düşman ateşini susturabilmesi gerekliydi. Savunmacıların ancak bu yolla piyadenin kaleye yaklaşmasını önleyebilmesi mümkündü. O halde savunmacıların elinde yeteri kadar top ve mühimmat bulundurmaları hayati bir kuraldı. Osmanlılar, 1635'te Revan Kalesi'ni kuşattıklarında Safeviler, barut ve gülle yetersizliği nedeniyle toplarını kullanamaz hale gelmişler ve Osmanlıların ateş gücünü bastırmakta sıkıntı yaşadıkları için piyadeler, daha surlara dayanmadan teslim olmuşlardı (Tefrişi, 1388, s. 114).

## **7. Topların Meydan Savaşlarında Kullanılması**

Toplar genellikle kuşatmalarda kullanılan bir silahtı ve meydan savaşlarında pek tercih edilmezlerdi. Savaş alanına topların nakledilmesinin zor olması, bunda önemli bir etkendi. Fakat asıl neden, dönemin ateşli silahlarının yavaş doldurulması ve ateşlendikten sonra yeniden ateşe hazır hale getirilebilmesi için uzun bir sürenin geçmesiydi. Topçuların bu sürede kendilerini süvariler gibi hızlı

---

<sup>20</sup> Osmanlılar da 1638 yılında Bağdat'ı kuşatırlarken ateş sürekliliğini sağlayabilmek için mühimmat desteğine ihtiyaç duymuşlar ve on katar deveye yüklenmiş barutu kale önlerine getirmişlerdi (Hibri Efendi, 2021, s. 91). Topçuların surlarda ciddi hasarlar bırakılabilmesi için çok sayıda atış yapmaları gerektiğini gösteren en güzel örneklerden biri, Osmanlıların 1638'de Safevilerin elindeki Bağdat Kalesi'ni kuşatırlarken kaleye her gün binden fazla top güllesi attıklarına dair ifadeleriydi (İsfahâni, 1382, s. 68).

hareket eden düşman unsurlarından korumak için önlerinde bir savunma hattının olması gerekliydi<sup>21</sup> (Parker, 2017, s. 101).

Safevîler, topçuların korunmasını sağlayacak tahkimat usulünü 1514'te Çaldıran Savaşı'nda Osmanlılardan öğrenmişlerdi. Savaşta Osmanlılar yanlarında getirdikleri savaş arabalarını yan yana dizerek topçular için ordunun merkezinde bir savunma hattı teşkil etmişler; Safevîler, üzerlerine top yağdıran Osmanlı toplarını susturmak için defalarca merkeze taarruz etmelerine rağmen arabaların oluşturdukları tahkimatı geçmekte başarısız olmuşlardı (Rumlu, 1389, s. 1086). Avrupa'da "wagenburg"<sup>22</sup> ve Osmanlılarca "tabur cengi" olarak adlandırılan bu tahkimat modeli daha sonra Safevîler tarafından da benimsenmiş ve bu yeni tahkimat sayesinde topların meydan savaşlarında kullanımını artmıştı. Safevîler, "araba hisarı" veya Osmanlılardan aldıklarını vurgulamak üzere "Rum tarzı" olarak ifade ettikleri bu tahkimat tarzını ilk kez 1529'de Özbeklerle Herat yakınlarındaki Türbet-i Cam mevkiinde yaptıkları savaşta kullandılar. Savaşta Safevî topçusu, üzerinde darbzen topları yerleştirilmiş savaş arabalarını ordunun merkezinde birbirlerine zincirlerle bağlı şekilde konuşlandırmış; topçuların açtığı ateş, Safevî ordusunun merkezine cepheden taarruz eden Özbek süvarisinin bozguna uğratılmasında önemli bir rol oynamıştı (Agoston, 2006, s. 41; Floor, 2001, s. 190; Hacker, 2015, s. 53; Hayrendiş, Tebrîzîniyâ Tebrîzî, 1398, ss. 65, 76; Chase, 2008, s. 155).

Topların süvarilere karşı korunmasında araba hisarı etkili bir tahkimat türüydü. Ancak ateşli silahlarla yapılan saldırılara aynı seviyede etkili değildi. Topçu ve

<sup>21</sup> Topçular, tahkimat olmadığında saldırılara karşı her zaman açık bir pozisyonda kalmaktaydılar. Şirvan'ın Ereş kasabasında Osmanlılarla yapılan bir savaşta Osmanlı topçuları herhangi bir tahkimata sahip olmadıklarından Safevî süvarisinin hücumuna karşı toplarını yalnızca bir kez ateşleyebilmişler ve süvarilerin hızla buldukları mevkiye ulaşmalarından dolayı toplarını geride bırakıp kaçmışlardı (Eravcı, 2009, s. 51). 1725'teki Gülnabad Savaşı'nda da benzer bir durum yaşanmış; Safevî topçusu, üzerine saldıran Afgan süvarisine karşı toplarını ancak üç kez ateşleyebilmiş ancak Afgan süvarisinin yaklaştıklarını görünce yine buldukları mevkiyi terk edip kaçmışlardı (Malabar, 2011, s. 647).

<sup>22</sup> Almandaca araba anlamındaki "wagen" ve hisar/kale anlamındaki "burg" kelimelerinin birleşmesiyle oluşan "wagenburg" genel olarak savaşlarda süvarinin ön planda olduğu Doğu Avrupa ülkelerinde ortaya çıkmış bir savaş düzeniydi. İlk kez Çek Husçu savaşçıların Macar süvarisinden korunmak için geliştirdikleri bu yöntem daha sonra Macarlar tarafından alınmış ve Macarca "szekertabor" adıyla 1444 tarihli Varna Savaşı'nda Osmanlılara karşı uygulanmıştı. Osmanlılar ise Macarlardan öğrendikleri bu savaş düzenini, Macarcadan gelen tabur veya tabur cengi adıyla almışlar ve ilk kez 1448'deki II. Kosova Savaşı'nda kendilerinden öğrendikleri Macarlara karşı kullanmışlardı. Osmanlılar aynı düzeni doğudaki bir devlete karşı ilk defa 1473'teki Akkoyunlularla girdikleri Otlukbeli Savaşı'nda uygulamışlardı (Agoston, 2006, s. 53; Emecen, 2018, ss. 187-190; Uzunçarşılı, 1988, I, s. 375; Tihranî, 2014, ss. 375-377).

tüfekçi piyadeler, araba hisarı içinde yanaşık şekilde tertip aldıklarından düşmanın bu noktayı ateş altına alması durumunda kayıpların sayısının fazla olması kaçınılmazdı. Nitekim top ve tüfek, blok halinde düzen alan birliklere karşı her zaman daha etkiliydi (De la Garza, 2019, s. 90). Safevîler, araba hisarının bahsedilen zayıf yönüne Osmanlılarla Bağdat yakınlarında yaptıkları bir savaşta şahit olmuşlardı. Mustafa Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun merkezinde yer alan savaş arabalarından müteşekkil tahkimatı, Safevî tüfekçileri tarafından yayılım ateşine tutulmuş ve Osmanlı topçuları, sık düzende yerleştiklerinden kolay hedef olmuşlardı. Ateş baskısını üzerinde hisseden Osmanlı topçuları bir süre sonra panik halinde tahkimatı terk edip kaçmışlar, Safevî süvarileri kaçanları takip ederek birçoğunu katletmişler ve zafer, Safevîlerin olmuştu (İsfahânî, 1382, s. 75).

Topçuların bilhassa meydan savaşlarında yaşadıkları bir diğer sorun, ateşli silahların ateşlenmesi esnasında barutun fazla duman yaymasıydı. Topçular ordunun savaş düzeninde merkezde tüfekçilerle yan yana yer aldıklarından tüfeklerin üst üste ateşlenmesinden sonra ortaya çıkan dumandan etkilenmekte, görüş kabiliyetleri iyice düşmekteydi. Bu durum topçuların hedefi görmemelerinden dolayı silahlarını kullanamamalarına neden olmaktaydı. Cam Savaşı'nda Safevî tüfekçilerinin silahlarını ateşledikten sonra ortaya çıkan duman, merkezdeki topçuların görüşünü sıfıra indirmiş bu yüzden atışlarına ara vermek zorunda kalmışlardı (Rumlu, 1389, s. 1177). Topçuların sık yaşadıkları problemlerden biri de yağmurlu havalarda barutun nemden dolayı ateş almaması ve topların kullanımının imkânsız hale gelmesiydi. Safevîlerle Osmanlılar arasında 1578 yılında yapılan Çıldır Savaşı'nda yağmurun yağması, iki tarafın da toplarının saf dışı kalmasına neden olmuştu (Peçevi, 1982, s. 36).

## **8. Safevîlerin Son Döneminde Topçu Sınıfının Durumu**

Safevîlerin 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar hem batıda hem doğudaki komşularıyla kısa barış dönemleri hariç devamlı mücadele içerisinde olmaları topçu sınıfının sürekli kendisini yenilemesine ve dinamizmini yitirmemesine vesile olmuştur. Ancak 1639'daki Kasr-ı Şirin Anlaşması ve 1648'deki Kandahar seferinden sonra Safevî Devleti'nin komşularıyla uzun bir çatışmasızlık dönemine girmesi, askerî sistemin tedricen zayıflamasına ve topçu sınıfının da bundan payını almasına sebebiyet vermiştir. Şah II. Abbas'ın 1648'de Kandahar'ı ele geçirmesinin ardından vefat eden Topçubaşı Hüseyin Kulu Han'ın yerine topçubaşı makamına kimseyi atamamış olması, devletin topçuluk alanındaki kayıtsızlığına işaret etmekteydi (Moshtagh Khorasani, 2010, s. 21).

Uzun barış dönemi, sınırdaki kalelerin kaderine terk edilmesine ve yıpranmasına neden olmuş; bu durum da savaştaki vazifelerinden biri kaleleri yıkmak olan topçu sınıfının varlık sebebinin ortadan kalkmasına ve atıl duruma gelmesine yol açmıştı. Şah Süleyman döneminde İran'ı ziyaret eden Avrupalı seyyahlardan

Sanson, Safevîlerin sınır bölgelerindeki kalelere artık yeteri kadar ehemmiyet vermediklerini, sağlam şekilde ayakta kalan çok az kalenin bulunduğunu, bunların da çok azının topçu birliklerine karşı direnç gösterecek vasıfta olduklarını ifade etmekteydi (Sanson, 1346, s. 143). Safevîlerin son dönemlerinde İran'ı ziyaret eden Osmanlı Elçisi Ahmed Dürrî Efendi'nin yazdıkları da Sanson'un ifadelerini teyit eder nitelikteydi. Dürrî Efendi geniş İran coğrafyasında Kandahar, Haşderhan ve Revan kaleleri haricinde şehirlerin savunma yapılarına sahip olmadıklarından ve şehirlerdeki top veya cephanenin de oldukça kısıtlı olduğundan bahsetmekteydi (Ürkündağ, 2006, ss. 95-96). Şah Süleyman, topçu sınıfının içinde bulunduğu bu atıl durumdan kurtarılması ve yeniden ihya edilmesi için girişimlerde bulunmuş; topçubaşı makamını yeniden ihdas etmişti. Ancak devletin bu dönemde içinde bulunduğu siyasî buhran ve malî kriz, söz konusu girişimlerin hayata geçirilmesinde birer engel teşkil etmekteydi (Farrokh, 2015, s. 83). Zira 17. yüzyılın sonlarına doğru başlayan Afgan ve Beluç isyanları, İran ekonomisinin can damarları olan ticarî yollarda eşkıyalığın yaygınlaşmasına neden olmuş; asayiş ortamının ortadan kalkmasıyla İran'da ticaret ve ekonomik şartlar kötüye gitmeye başlamıştı. Devlet bu dönemde güvenliği sağlayamadığı gibi halktan vergi de toplayamamış ve malî kaynakları hızla tükenmişti (Kirmânî, 1384, s. 77).

Giderek şiddetini artıran ve devletin bekasına yönelik ciddi bir tehdit unsuruna dönüşen Afgan ve Beluç isyanları, Safevî saray çevresinde ordunun askerî reformlarla yeniden güçlendirilmesi fikrini kuvvetlendirmişti. Bu doğrultuda Şah Sultan Hüseyin, hassaten topçu sınıfının ayağa kaldırılması konusunda adımlar atmıştı. Afgan, Beluç ve Maskat Araplarının isyanlarını bastırabilecek yeni bir ordunun kurulması adına Fransızlardan askerî destek alınmaya çalışıldı. Şah Hüseyin'in 1703 yılında dönemin Fransa Kralı XIV. Louis'e gönderdiği mektupta Fransa'dan ülkesine askerî uzmanların da bulunduğu bir heyet gönderilmesi talep edildi. Şah Hüseyin'in talepleri arasında başkent İsfahan'da top ve humbara dökümhanelerinin kurulması maddesi de yer almaktaydı. Fransızlarla mutabakata da varıldı. Anlaşma gereğince İran'a ilk olarak Philip Colombe ve Jakob adında iki Fransız topçu subayı gönderildi. Ancak Fransızların yardımı bununla sınırlı kaldı. Çünkü Osmanlılar ve İngilizler, Fransızların Safevîlerle anlaşmasını engellemeye çalıştılar. Fransızlar da Basra'da İngilizler aleyhine bir girişimde bulunmaktan çekindiler ve Safevîlerle ilişkilerini askıya aldılar. Fransızlar ayrıca Safevîlerle Maskat Arapları üzerine ortak saldırıya geçilmesi konusunda yaptıkları görüşmelerin kendi çıkarlarına uygun olmadığını düşünmeye başlamışlardı ve bu da ilişkilerin bozulmasında bir etken olarak rol oynamıştı. Fransa'dan gelen topçu subaylarından Philip Colombe, Safevî ordusuna 1722 yılına kadar hizmet vermeye devam etti. Afganlara karşı başkent İsfahan'ın savunulması sırasında yapılan Golnabad Savaşı'nda Safevî ordusunda bizzat yer aldı ve Safevîlerin savaşta yenilgisi üzerine İsfahan'ın Afganlar

tarafından ele geçirilmesi sırasında öldürüldü (Felahî ve Golâmhoseyn, 1394, s. 74; Kâimmekâmî, 1345, ss. 110-124).

### **Sonuç**

Safeviler, top teknolojisini Akkoyunlulardan miras aldılar. Osmanlılarla yapılan savaşlar ise Safevî topçuluğunun gelişiminde hızlandırıcı bir rol oynadı. Çaldıran Savaşı'nda alınan ağır yenilgi ve bu yenilgide Osmanlı topçusunun etkisi, Safevilerin ordularında topçu sınıfı kurmaları kararının alınmasında etkili oldu. Safevilerin topçuluk alanında Osmanlılardan oldukça fazla etkilenmiş oldukları, kullandıkları top türlerinin adlarından anlaşılmaktaydı. Safevilerin kullandıkları top türlerinin isimleri, Osmanlı topçuluk terminolojisinden gelen adlardı.

Şah Tahmasb, İran'da topçuluğun gelişimine en çok katkı sağlayan hükümdarlardan biri oldu. Onun topçuluğun gelişimine yönelik harcadığı mesainin ne kadar isabetli bir siyaset olduğu, aynı dönemde ortaya çıkan birçok mahallî isyanın topçuların katkıları sayesinde bastırılması hadiseleriyle kendisini kanıtladı. Zira isyancıların üssü haline gelen birçok kale, bu dönemde topçular sayesinde ele geçirilebilmişti.

Safeviler önceleri ağır kuşatma topları kullanırken topçuluktaki gelişimle beraber daha hafif sahra toplarını da kullanmaya başladılar. Ancak ağır kuşatma topları hiçbir zaman demode olmadı ve bu tür silahların bilhassa kuşatmalarda kullanılmasına devam edildi. Ağır topların düşman üzerinde yarattığı dehşet duygusu, söz konusu silahların psikolojik harp unsuru olarak savaşlarda yer almaya devam etmesinde etkili olan faktörlerden biriydi.

Safeviler, ihtiyaç duydukları topları kendileri üretmeye çalışmışlar ancak hammadde eksikliği bu konuda en büyük handikapları olmuştur. Top ihtiyaçlarını karşılayabilmek için diplomatik yolları denemeye çalışmışlar ve o dönem, en büyük rakipleri olan Osmanlılara karşı kendileriyle askerî anlamda iş birliği yapacak potansiyel müttefik arayışı içerisinde girmişlerdir. Bu doğrultuda Osmanlılara karşı ortak rekabet olgusunu kullanarak Portekizliler ve Ruslar gibi devletlere yanaşmışlar ve bunlardan ateşli silah almak hususunda her zaman imkanların açık olmasını sağlamaya çalışmışlardır. Safevilerin ateşli silah alabilmek için başvurdukları siyaset tarzlarından biri de Basra Körfezi'nde hakimiyet sağlamak için birbirleriyle çatışan Portekiz ve İngiliz krallıkları gibi Avrupalı devletlerin aralarındaki rekabeti kullanmak ve bir tarafı, diğer tarafa karşı destekleyerek destek verdikleri taraftan bunun karşılığında ateşli silah temin etmeye çalışmaktır. Safeviler, söz konusu siyasetlerinde özellikle Şah Abbas, Şah Safi ve Şah II. Abbas dönemlerinde başarılı olmuşlardır ve İngilizlerden topçuluğun da gelişimine katkı sağlayacak önemli bir silah ve askerî uzman desteği almışlardır.

Safevî döneminde kullanılan topların standart bir ölçüsü yoktur. Aynı türde topların bile aralarında belirli bir ağırlık ölçütü bulunmaktadır. Bu durum, mühimmatın yalnızca bir topa özgü olmasına sebep olurken diğer toplarda kullanılmasına imkân tanımamaktaydı. Her top için ayrı ölçülerde mühimmat üretilmesini de zorunlu kılmaktaydı. Bunun da topçular için iş ve zaman kaybına neden olması muhtemeldir. Söz konusu şartlar aynı zamanda seri üretimin de önünde bir engeldi. Safevîler buna karşılık silah ve mühimmat ölçülerini standartlaştırmak konusunda herhangi bir adım atmadılar.

Safevîler, topçuların savaşlarda yaşadıkları eksiklikleri gidermeye yönelik tedbirler almaktan hiçbir zaman imtina etmediler. Savaşlarda rakiplerinden öğrendikleri topçulukla ilgili yeni tahkimat modelleri ve savaş düzenlerini alıp kendi ordularında tatbik etmeye her zaman çaba gösterdiler. Topların savaşlarda kullanımlarını mümkün olduğunca artırmaya çalıştılar. Fakat Safevîler hiçbir zaman Osmanlılar kadar savaşlarda fazla sayıda top kullanmadılar. Bunun nedeni, Safevîlerin Osmanlılara karşı benimsedikleri mücadele yöntemlerinin topların kullanılmasına elverişsiz olmasıydı. Buna rağmen topçuluk, Şah Tahmasb döneminden Şah II. Abbas'ın saltanatına kadar gelişim seyri izlemeye devam etti. Söz konusu dönemde topçu sınıfının içinden önemli topçubaşılar çıktı. Topçubaşılık makamı, topçuluğun gelişmesiyle aynı doğrultuda devlet hiyerarşisi içerisinde önemini korudu. Lakin 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devletin girdiği uzun barış dönemi ve malî sıkıntılar, topçubaşılık makamının boş bırakılması ve topçu sınıfının atalet dönemine girmesine neden oldu. 18. yüzyılın başlarında topçu sınıfını yeniden canlandırmak için yapılan son teşebbüsler de Afgan istilasının devleti ortadan kaldırmasıyla birlikte başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

### Kaynakça

- Agoston, G. (2006). *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Teknolojisi* (T. Akad, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Agoston, G. (2012). *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç* (F. Çalışır, Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Anonim. (1370). *Âlemârâ-yi Şâh Tahmâsb* (İ. Efşâr, Haz.). Tahran: İntişârât-ı Donyâ-yı Kitâb.
- Aryenniyâ, A. (1398). Astara. *Dânişnâme-yi Îrân* içinde (C. 3). 11.05.2022 tarihinde <https://www.cgie.org.ir/fa/article/234063> adresinden erişildi.
- Aydoğmuşoğlu, C. (2016). İskender Bey Münşi'ye Göre Safevî Hükümdarı Şah I. Abbas'ın Revan (Erivan) Seferi (1603/1604). *OTAM*, 40, 63-70.
- Battal, A. (1934). *İbnü-Mühennâ Lûgati*, İstanbul: Devlet Matbaası.
- Bayat, O. B. (2014). *İlişkiler Bir Şiî /Katolik* (T. Gündüz, Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Berâziş, E. H. (1392). *Revâbit-ı Siyâsi-Diplomatik-i Îrân ve Cihân Der Ahd-i Safeviyye*. Tahran: Moessese-yi İntişârât-ı Emîr Kebîr.



- Chase, K. (2008). *1700'e Kadar Ateşli Silahlar Tarihi* (F. Tayanç ve T. Tayanç, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- De La Garza, A. (2019). The Lost World: Change and Continuity in Mughal Military Technology. *Technology, Violence, and War* içinde (ss. 83-100). Leiden.
- El Hoseynî, H. K. (1379). *Târîh-i Elçi-yi Nizâmşâh* (Mohammed R. Nasîrî, Haz.). Tahran: Encomen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî.
- Emecen, F. M. (2018). *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Eminî-yi Herevî, E. S. İ. (1383). *Fütûhat-ı Şâhî (Târih-i Safevî Ez Âgâz Tâ Sâl-i 902 H. K.)* (M. N. Nasîrî, Haz.). Tahran: Moessese-yi Çâp ve İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran.
- Eralp, T. N. (1993). *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Eravcı, M. (2009). *Âsafî Dal Mehmed Çelebi ve Şecâ'atname*. İstanbul: MVT Yayıncılık.
- Farrokh, K. (2015). The Military Campaigns of Shah Abbas I in Azerbaijan and the Caucasus (1603-1618). U. Bläsing, V. Arakelova ve M. Weinreich (Ed.), *Studies on Iran and the Caucasus Studies in Honour of Prof. Garnik S. Asatrian* içinde (ss. 75-95). Leiden.
- Felahî, E. ve Golâmhoseyn, R. (1394). Erzyâbi-yi Sâht ve Kârbord-i Silâh-i Âteşin Der Asr-ı Safevî. *Târîh-i İlm*, 13(1), 65-80.
- Floor, W. (2001). *Safavid Government Institutions*. California: Mazda Publishers.
- Hacker, B. (2015). Mounted Archery and Firearms: Late Medieval Muslim Military Technology Reconsidered. *Vulcan*, 3, 42-65.
- Hayrendiş, A. ve Tebrîzîniya Tebrîzî, M. (1398). Tüpçibaşı Der Asr-ı Safevi Ez Fensâlâr Tâ Mensebdârî. *Pijûhişhâ-yi Ulûm-i Târîhî*, 11(2), 63-81.
- Herevî, E. M. H. (1390). *Îrân Der Şâh İsmâil ve Şâh Tahmâsb-ı Safevî* (G. Tabetabâî Mecîd, Haz.). Tahran: İntişârât-ı Mevkûfât-ı Doktor Mahmûd Efşâr.
- Hıbrî Efendi, A. (2021). *Bir Divan Katibinin Kalemîyle IV. Murad'ın Bağdat Seferi (Târîh-i Feth-i Bağdad)* (A. Üstüner, Haz.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Imber, C. (2006). *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650* (Ş. Yalçın, Çev.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- İsfahânî, M. Y. V. K. (1382). *Îrân Der Zemân-ı Şâh Safî ve Şâh Abbâs-ı Dovvom: Holdeberin* (M. R. Nasîrî, Haz.). Tahran: Encomen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî.
- Kâimmekâmi, C. (1345). Varakî Ez Târîh-i Ertiş-i Îrân: Revâbit-i Nizâmî-yi Îrân ve Ferânse Der Dovre-yi Safeviyye. *Berresihâ-yi Târîhî* içinde (C. 1-2, ss. 105-124).
- Kallek, C. (2004). Men. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 29, ss. 105-107). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Kallek, C. (2007). Okka. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 33, ss. 338-339). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Kanar, M. (1374). *Ferheng-i Câmî-yi Fârsî Be Torkî-yi İstânbülî*. Tahran: İntişârât-ı Şîrin.

- Katip Çelebi. (2016). *Fezleke (Cilt I-II.)* (Z. Aycibin, Haz.). İstanbul: Çamlıca.
- Kirmânî, M. M. M. (1384). *Sahîfetü'l-İrşâd (Târih-i Efşâr-i Kirmân - Pâyân-i Kâr-ı Safevî)* (B. Parizi, Haz.). Tahran: İntişârât-ı İlm.
- Mahmut Şevket. (1325). *Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyesi (Cilt 1)*. İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası.
- Malabar, F. A. (1936). The Story of the Sack of Ispahan by the Afghans in 1722. *Journal of The Royal Central Asian Society*, 23(4), 643-653.
- Matthee, R. (1996). Unwalled Cities and Restless Nomads: Firearms and Artillery in Safavid Iran. *Pembroke Papers*, 4, 389-416.
- Matthee, R. (2012). *Persia in Crisis: Safavid Decline and the Fall of Isfahan*. New York: I.B.Tauris.
- Mirzâ Semiâ, M. S. (1378). *Tezkîretü'l-mülûk* (S. M. Debîrsiyâkî, Haz.). Tahran: Moessese-yi İntişârât-ı Emîr Kebîr.
- Mitchell, C. P. (2000). Shâh 'Abbâs, the English East India Company and the Cannoneers of Fârs. *Itinerario*, 24, 104-125.
- Moshtagh Khorasani, M. (2010). Persian Firepower: Artillery. *Classic Arms and Militaria*, 17(2), 19-25.
- Motevellî, A., Melâyirî, A. ve İ. Hafîzullah, Z. (1398). Berresî-yi Ehemmiyet ve Vîjegîhâ-yi Mohimterin Kalahâ-yi Dovre-yi Safeviyye. *Mutâlaât-i Tarihî-yi Cengî*, 3(4), 67-90.
- Mütercim Asım Efendi. (2009). *Burhân-ı Katı* (M. Öztürk ve D. Örs, Haz.). İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- Parker, G. (2017). *Cambridge Savaş Tarihi* (F. Tayanç ve T. Tayanç, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Parker, G. (2018). *Askeri Devrim: Batı'nın Yükselişinde Askeri Yenilikler 1500-1800* (T. Zorlu, Çev.). İstanbul: Küre Yayınları.
- Peçevi, İ. E. (1982). *Peçevi Tarihi (Cilt 2)* (B. S. Baykal, Haz.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Rumlu, H. B. (1389). *Ahsenü't-tevârih* (A. Nevaî, Haz.). Tahran: İntişârât-ı Esâtir.
- Sanson, N. (1346). *Sefernâme-yi Sanson Vaz-i Kişver-i Şâhenşâhi-yi Îrân Der Zemân-i Şâh Suleymân-i Safevî* (T. Tefezzulî, Çev.). Tahran: İbn Sinâ.
- Sherley, A. (2005). *Sir Anthony Sherley and His Persian Adventure*. London: Routledge Curzon.
- Sohrabi, B. (2005). Early Swedish Travelers to Persia. *Iranian Studies*, 38(4), 631-660.
- Şâh Tahmâsb. (1363). *Tezkîre-yi Şâh Tahmâsb*. Tahran: İntişârât-ı Şark.
- Şamlu. (1371). *Kıyasu'l-hâkânî (Cilt 1)* (S.S. Nasrî, Haz.). Tahran: Sâzmân-ı Çâp ve İntişârât-ı Vezâret-i Ferheng ve İrşâd-ı İslâmî.
- Tavernier, J. B. (2010). *Tavernier Seyahatnamesi*. (T. Tunçdoğan Çev.). İstanbul: Kitap Yayınları.

- Tebrizî, M. T., Hayrendîş, A., Hasanî, A. ve Şâbânî, R. (1398). Kârkerd-i Silâh-i Tûp Der Serkûb-i Şûrişhâ-yi Mahallî ve İstimrâr-i Dovlet-i Motemerkiz-i Asr-ı Safevî. *Pijûhişnâme-yi Tarihî-yi Mahalli-yi Îrân*, 7(2), 161-176.
- Tefrîşî, E. F. S. (1388). *Târih-i Şâh Safî: Târih-i Tehevvolat-ı Îrân Der Sâlhâ-yı 1038-1052 H. K* (M. Behrâm Nejâd, Haz.). Tahran: Mirâs-ı Mektûb.
- Tihranî, E. B. (2014). *Kitab-ı Diyarbekriyye* (M. Öztürk Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Tracy, J. (2015). Foreign Correspondence: European Accounts of Sultan Süleyman I's Persian Campaigns, 1548 and 1554. *Turkish Historical Review*, 6, 194-219.
- Türkmen, İ. M. (2019). *Tarih-i Alem-ara-yı Abbasi (Cilt I-IV)* (A. Genceli, Çev.; İ. Aka, Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları (Cilt I-II)* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ürkündağ, A. (2006). *Ahmed Dürri Efendi'nin İran Sefaretnamesi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Afyonkarahisar.

